

HET INDIVIDU ALS SOEVEREIN RECHTSSUBJECT

De natuurrechtsfilosofie van Frank Van Dun

1. Inleiding

In de loop van het laatste decennium heeft het Nederlandse taalgebied een opmerkelijke bloei gekend wat betreft rechtstheoretische en rechtsfilosofische proefschriften. Eén daarvan, namelijk het Gentse proefschrift *Het fundamenteel rechtsbeginsel. Een essay over de grondslagen van het recht*¹, in 1982 verdedigd door Frank Van Dun, kan zonder meer gerekend worden tot de beste rechtsfilosofische geschriften die het Nederlandse taalgebied ooit heeft voortgebracht. (Rechts)filosofische literatuur krijgt echter niet gemakkelijk enige aandacht in de ruimere kring van de niet-vakspecialisten. Het is de bedoeling met dit artikel, ten behoeve van dit ruimer publiek, de essentie weer te geven van Van Duns rechtsfilosofische theorie samen met enkele kritische kanttekeningen.

De sterkte, maar meteen ook de kwetsbaarheid, van Van Duns filosofische constructie is, dat hij, in de lijn van grote denkers zoals Hobbes, Rousseau, Kant, Hegel, Marx, een globale filosofie presenteert, die als voldoende grondslag kan fungeren voor meer praktisch gerichte politieke theorieën en/of juridische constructies.

Een dergelijke globale filosofie is uiteraard ook erg kwetsbaar, precies omdat ze de ambitie heeft een fundament te bieden voor de totaliteit van de menselijke samenleving, los van plaats en tijd. Dergelijke filosofische constructies zijn meestal, ook bij Van Dun, a-historisch uitgebouwd. Ze bieden geen tijdsgebonden filosofie, die op een bepaald ogenblik in de geschiedenis haar, voorbijgaand, nut kan hebben, maar een typische natuurrechtsfilosofie zoals in de zeventiende en achttiende eeuw: een rationeel uitgebouwde filosofie, die de ambitie heeft als fundament te kunnen gelden voor elk rechtssysteem, in alle culturen en op elk ogenblik in de geschiedenis.

Van Duns rechtsfilosofie zal bij menig lezer van zijn boek, naasi een al dan niet grote bewondering voor de scherpzinnige redenering, voor de logische opbouw en voor de zeer heldere stijl, wellicht de reactie oproepen dat dit alles «heel mooi is in theorie, maar niet realiseerbaar in de praktijk». Deze bedenking is op zich juist, maar kan bezwaarlijk als een afdoende kritiek gelden. Ze geldt voor elke filosofische theorie in dit genre. Dit neemt niet weg dat dergelijke theorieën, zoals bijvoorbeeld die van Rousseau of Marx, een grote invloed kunnen hebben en vaak, zij het op een indirecte wijze, het leven van alledag op een determinerende wijze kunnen beïnvloeden (zoals bv. Marx, via

Lenin en anderen, niet zonder belang geweest is voor het dagelijks leven in de Sovjetunie in de twintigste eeuw).

Ook Van Dun is, zoals elke denker, een produkt van zijn tijd. Al heeft zijn theorie de ambitie om een «eeuwiggeldende» natuurrechtsfilosofie te zijn, de inhoud ervan is wel degelijk beïnvloed door tijdsgebonden stromingen, met name: het neo-liberalisme, de reactie op praktische nadelen van een vergaande etatisering en collectivisering, en de afwijzing van een (overdreven) egalitarisme.

Van Duns filosofie biedt dan ook een theoretische basis voor deze anti-collectivistische theorieën, zelfs indien het huidige Westeuropese liberalisme, alle deregulering en privatisering ten spijt, in de ogen van Van Dun slechts een variant is binnen een alomheersend sociaal-democratisch collectivisme.

Van Duns theorie is zeer radicaal: staat en recht zijn logisch onverenigbaar, elke staatsvorm, elke staatstheorie is een onduidelbare, en theoretisch niet te rechtvaardigen beperking van de individuele vrijheid. Zelfs de door de Amerikaanse rechtsfilosoof Robert Nozick verdedigde theorie van de «minimale staat»² is onverenigbaar met het «fundamenteel rechtsbeginsel» (FRB, p. 259, 589 en 592 e.v.). Precies door dit radicaal karakter van de theorie, gecombineerd met een zeer strakke logische argumentatie³, is ze intellectueel zeer prikkelend. Aan de ene kant heeft de lezer het gevoel dat Van Dun gelijk heeft, omdat hij haast onweerlegbaar argumenteert, aan de andere kant is men intuïtief niet bereid de conclusies te aanvaarden, doch zonder dan meteen een zwakke plek in de redenering te kunnen aanwijzen. De lezer wordt dus gedwongen om ofwel de theorie van Van Dun te aanvaarden met alle vergaande praktische gevolgen van dien, ofwel voor zichzelf uit te maken waarom hij de theorie meent te kunnen/moeten verwerpen. En geen van beide zal de lezer gemakkelijk vallen.

2. Het fundamenteel rechtsbeginsel

2.1. Het soeverein zelfbeschikkingsrecht van het individu

Het fundamenteel rechtsbeginsel is het principe van materiële gerechtigheid, dat inhoudt dat ieder mens een soeverein rechtssubject is, dat ieder mens het recht heeft met het zijne, met al zijn middelen, te doen en te laten wat hij wil,

² NOZICK, R., *Anarchy, State and Utopia*, New York, 1974.

³ Deze logische argumentatie werd nog kracht bijgezet in een formeel-logische bewijsvoering m.b.t. het fundamenteel rechtsbeginsel in Van Duns bijdrage «De logische structuur van het recht» in *Liber Amicorum Willy Calewaert*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1984, p. 87-122.

¹ De handelseditie verscheen in 1983, onder dezelfde titel bij Kluwer Rechtswetenschappen te Antwerpen (606 blz.). Verwijzingen naar het boek gebeuren verder onder de afkorting FRB.

en dus ook dat geen enkel mens het recht heeft wat dan ook te doen met de middelen van een ander (FRB, p. 1).

Het begrip mens staat bij Van Dun centraal. Als persoon of moreel subject kan men het recht hebben om zijn eigen middelen (het lichaam, middelen uit arbeid verworven, middelen via contracten verkregen enz.) te gebruiken zoals men dat wil, of men kan dat recht niet hebben. In het eerste geval is men, in de conventionele terminologie van het boek, een *meester*, in het tweede geval is men een *slaaf*. Andere mogelijkheden zijn er niet. Een groep mensen kan zich verenigen op één van de vier volgende manieren: (a) alle personen zijn slaaf van elkaar, en dus zijn alle personen meester van elkaar; (b) sommige personen zijn meester van alle anderen (die dan noodzakelijkerwijze slaaf zijn); (c) één persoon is meester van alle anderen (die eveneens noodzakelijk slaaf zijn); en (d) niemand is slaaf van de anderen en dus is iedereen (zijn eigen) meester. Deze laatste formule is de basisstructuur van een maatschappij die op het fundamenteel rechtsbeginsel gefundeerd is.

Het fundamenteel rechtsbeginsel wordt niet louter ideologisch geponeerd en verdedigd, Van Dun poogt de theoretische juistheid ervan op verschillende manieren te bewijzen. Eerst wordt aangetoond dat er maar vier mogelijke combinaties tussen het begrip meester en slaaf kunnen zijn. Vervolgens wordt ieder van de drie alternatieven voor het fundamenteel rechtsbeginsel onderzocht. In dit onderzoek worden redenen aangegeven waarom de alternatieven niet geldig en/of mogelijk zijn. Deze redenen zijn *onafhankelijk* van de mogelijke geldigheid van het fundamenteel rechtsbeginsel zelf. M.a.w., zelfs al zou het fundamenteel rechtsbeginsel zelf ongeldig zijn, dan zouden de alternatieven ervan even ongeldig of onmogelijk blijven. Ten slotte blijft enkel nog het fundamenteel rechtsbeginsel over, waarvan de geldigheid natuurlijk niet zonder meer volgt uit de ongeldigheid van de alternatieven. Om dit alles wat concreter te maken, is het nuttig even dieper in te gaan op wat de auteur verstaat onder de mogelijke verhouding van meester tot slaaf.

2.1.1. Verwerping van elke «meester/slaaf»-verhouding

Een «middel» wordt door Van Dun gedefinieerd als datgene wat een mens zich kan verwerven om zijn leven in te richten op de manier die hij wenselijk acht om er het beste van te maken. Wat «het beste is dat ervan te maken valt», is iets dat zelf onder het zelfbeschikkingsrecht van het fundamenteel rechtsbeginsel valt. Iedereen maakt dit *zelf* uit.

Laten we aannemen dat iemand beslist dat het beste dat hij van zijn leven kan maken het schrijven van boeken is, die hij op de markt aanbiedt en waardoor hij in zijn levensonderhoud voorziet. Als hij meester is van zichzelf, dan is hij niemands slaaf en hoeft hij aan niemand rekenschap af te leggen in welke vorm dan ook (voorafgaande toelating, afstaan van een deel van de winst, censuur, een bepaald produktietempo...). In iedere andere hypothese zijn volgens Van Dun inconsistenties te vinden, die we hierna kort bespreken.

De eerste hierboven genoemde stelling, dat alle personen slaaf en dus meester van elkaar zijn, impliceert dat iedereen op ieder mogelijk moment van alle anderen de toestemming moet hebben alvorens een handeling rechtmatig genoemd kan worden. Een dergelijke *consensusopvatting* van een

rechtsorde berust op het idee dat wat bij anderen een, zelfs niet-fysieke, interventie veroorzaakt (bv. ontstemdheid van een vader omdat zijn zoon als het hoogste doel van zijn leven het schrijven van boeken vooropstelt) slechts rechtmatig is wanneer de betrokkenen hiermee akkoord gaan. Dergelijke emoties, die in het boek met de ruime term *psychische schade* worden aangeduid, komen volgens Van Dun niet in aanmerking voor juridische sanctionering, omdat ze niet controleerbaar zijn. Dit betekent dat al wat geen fysieke interventie in het geheel van de middelen van anderen inhoudt, *rechtmatig* kan gebeuren. Dreigen met het stellen van een daad die op zich rechtmatig is, maar iemand anders sterk verontrust, is rechtmatig, zoals bijvoorbeeld het dreigen met het openen van een handelszaak vlak tegenover een gelijksoortige zaak van iemand anders. Het openen van een zaak is het gebruiken van zijn middelen «grond» of «huis» en «arbeidskracht» en «kapitaal». Dat iemand anders daarvoor vreest dat de inzet van zijn middelen in zijn zaak niet meer optimaal zal renderen, is een psychisch effect van deze handeling op zijn geest. Tenzij een of ander metafysisch wonder ervoor zou zorgen dat iedereen het steeds spontaan met iedereen eens is (waardoor het concept van psychische schade of ongemak uiteraard verdwijnt), is dit principe van wat men *consensustheorieën* noemt, niet operationalisierbar.

In de tweede hypothese die wordt verworpen, zijn sommigen meester en alle anderen slaaf. Vanuit deze hypothese heeft iedereen het recht iets met zijn middelen te doen in zoverre enkele «meesters» (bv. de vorst, al dan niet samen met zijn administratie) hiervoor de toelating geven. Dit is eigenlijk een tautologie, aangezien iedere niet-meester slechts het *recht* heeft te doen wat volgens de wil van de meester, nl. de *wet*, toegelaten is. Dit heeft, aldus Van Dun, met *recht* niets te maken, want de wil van de meester heeft geen normatieve waarde zolang iemand die geen rechtssubject is (dus een slaaf) dit niet als dusdanig heeft aanvaard. Het verplicht op geen enkele andere wijze dan een op hol geslagen kudde bisons mensen «verplicht» zich uit de voeten te maken (FRB, p. 113). Van Dun noemt dit «*wets*»theorieën die geen verband hebben met «*recht*».

De derde hypothese, volgens welke er slechts één meester is waarvan alle anderen slaaf zijn, wordt eveneens verworpen. Dit alternatief, dat *mysticisme* genoemd wordt, betekent dat er een of ander transhumaan wezen is (een «natie», een godheid...), dat als enige meester *erkend* wordt. Hiermee is dit alternatief meteen weerlegd, aangezien mysticistische theorieën slechts kunnen bestaan bij de gratie van wie er zich aan wil onderwerpen. Voor wie dit niet wil, blijft ook dit alternatief zonder normatieve betekenis.

Na dit onderzoek, en de weerlegging van de mogelijke alternatieven voor het fundamenteel rechtsbeginsel, vangt de auteur aan met de moeilijke taak om de juistheid van het fundamenteel rechtsbeginsel zelf te bewijzen.

Dit bewijs verloopt, schematisch voorgesteld, in drie stappen. In een eerste stap wordt aangetoond dat handelen slechts mogelijk is op basis van oordelen. Die oordelen dient ieder mens zelf te vormen. Niemand kan voor iemand anders oordelen, althans niet wanneer deze dat niet wil. Het vermogen om te oordelen of het verstand zit in een lichaam. Daaruit volgt dat iedereen minstens één middel heeft dat hij kan gebruiken zoals hij wil, namelijk zijn

lichaam.

In een tweede stap wordt onderzocht of, wanneer mensen oordelen kunnen en moeten vellen, ze dit ook *mogen*. Het antwoord hierop is bevestigend, zolang individuen binnen hun eigen middelendomein blijven. Om te weten wat iemands middelendomein is, dient men te onderzoeken wie het middel gemaakt heeft, wie het verkregen en wie het in voorkomend geval vervreemd of verlaten heeft⁴.

In een derde stap toont de auteur aan dat een ieder het zelfbeschikkingsrecht van alle anderen behoort te respecteren. We kunnen nl. redelijkerwijze niet ontkennen dat mensen rationeel zijn. Vandaar de verplichting om redelijk te zijn, wat impliceert dat we onze eigen rationele natuur en die van anderen behoren te respecteren.

Van Dun preciseert deze rationaliteitsverplichting als volgt: «We behoren onze rationele vermogens op een correcte wijze te gebruiken; we behoren te geloven wat waar is, te begeren wat begerenswaardig is; we behoren onze oordelen zorgvuldig voor te bereiden, met inachtneming van alle relevante gegevens; we behoren logisch te redeneren, enz. ...» En hij concludeert: «Ongetwijfeld ligt het in ons vermogen onredelijk te zijn, maar we kunnen redelijkerwijs niet ontkennen dat we redelijk behoren te zijn». (FRB, p. 170-171).

2.1.2. De rechtsorde volgens het fundamenteel rechtsbeginsel

Vanuit het aldus gefundeerde fundamenteel rechtsbeginsel kan nu een rechtsorde opgebouwd worden. Daarbij dient steeds voor ogen te worden gehouden dat het fundamenteel rechtsbeginsel geen enkel ander beschikkingsrecht over middelen toelaat dan dat van de eigenaar van die middelen. Daarom is het *contract* de rechtsfiguur bij uitstek in een dergelijke rechtsorde.

Wie het zelfbeschikkingsrecht van anderen niet respecteert, kan volgens het fundamenteel rechtsbeginsel rechtmatig gestraft worden.

«*Rechtmatig straffen*» houdt in dat diegene in wiens *middelendomein* (d.i. het geheel van iemands middelen) iemand om welke reden dan ook (onachtzaamheid, naijver, bezitsdrang, opzettelijk toebrengen van schade) ingrijpt, het recht heeft om uit het middelendomein van die agressor net zoveel terug te nemen als de agressor uit zijn middelendomein heeft genomen. Meer mag hij niet nemen, zonder zelf agressor te worden, maar dat *recht op zelfverdediging* is aan ieder rechtssubject zo eigen, dat het hem niet zonder zijn toestemming kan worden afgenomen.

Het dient te worden opgemerkt dat er volgens het fundamenteel rechtsbeginsel geen onderscheid wordt gemaakt tussen een strafrechtelijke en een civielrechtelijke sanctie. Beide zijn identiek.

Een bijzonder probleem stelt de «*ontwaarding*» van middelen, en meer in het algemeen, financiële schade waarvoor niemand aansprakelijk kan worden gesteld. Veronderstel

dat de hierboven genoemde schrijver van boeken plots vaststelt dat de inzet van zijn middelen (geld, tijd, materiaal, ...) na een aanvankelijk succes, niet meer de verhoopte resultaten (geld, beroemdheid, ...) opbrengt. De anderen blijken immers niet meer bereid te zijn om hun middelen (geld, tijd, ...) te besteden aan het produkt van de auteur, waardoor de oorspronkelijk door hem ingezette middelen in waarde dalen. Volgens het fundamenteel rechtsbeginsel is daar niets aan te doen. Niemand kan gedwongen worden om zijn middelen op een bepaalde wijze te besteden. De schrijver is niet verplicht om te schrijven, en evenmin is de potentiële koper verplicht om die boeken te kopen. Daaruit volgt dat wie zijn middelen vrijwillig op een bepaalde wijze gebruikt, geen recht heeft op een vergoeding wanneer de ingezette middelen in waarde dalen. Dergelijke speculaties zijn noodzakelijk in het praktisch handelen, en ieder persoon draagt zelf de verantwoordelijkheid voor een «onrechtvaardige» behandeling door «de markt». Als praktisch gevolg leren we daaruit dat iedereen wel het recht heeft om met zijn middelen te doen en te laten wat hij wil, maar dat niemand het recht heeft op (vergoeding voor waardevermindering van zijn) middelen.

2.2. «Politieke filosofie» tegenover «sociale filosofie»

Wanneer het fundamenteel rechtsbeginsel wordt aangenomen en het zijn volle uitwerking krijgt, is de eerste kritiek die de auteur meent te moeten leveren een kritiek op het mensbeeld dat in de sociale wetenschappen wordt aangehangen. De sociaal-wetenschappelijke bestudering van de mens verbergt achter zich een mensbeeld dat men het best kan kwalificeren als een «men-beeld»⁵, een grootste gemene deler van wat alle mensen in zich hebben aan mogelijkheden, morele codes, verlangens, enz. Het is duidelijk dat de formulering van een dergelijk eenheidsbeeld van de mens ten aanzien van het fundamenteel rechtsbeginsel slechts kan functioneren als een *externe* wet, en bijgevolg in het licht van het fundamenteel rechtsbeginsel geen normatieve waarde kan hebben.

Daartegenover plaatst de auteur de *politieke* opvatting van de mens, die precies uitgaat van het fundamenteel rechtsbeginsel, en geen andere normen kent dan die welke ieder individu zichzelf oplegt, teneinde tot een maximale zelfrealisatie te komen. Een dergelijke maximale zelfrealisatie is identiek met «het geluk» dat omschreven wordt als «de onverdeelde contradictie-loze levensvreugde van iemand die in perfecte harmonie met zichzelf leeft, met de natuur en met de andere mensen rondom hem» (FRB, p. 313). Vanuit het geluk als hoogste goed voor het individu bekritiseert de auteur het antwoord van de sociale filosofie, die het uitblijven van het geluk beschouwt als een gevolg van het feit dat de mens onvoldoende meester is van zijn natuurlijke en sociale omgeving. De politieke filosofie daarentegen omschrijft het uitblijven van het geluk vanuit

⁵ Dit woordgebruik vindt men ook terug bij Mark EYSKENS, in zijn boek *Bron en horizon. Het Avondland uit de impasse* (Tielt, 1986). Eyskens spreekt over de «vermenning». Hiermee heeft hij iets anders op het oog dan Van Dun. Het sluit er evenwel goed bij aan. Met «vermenning» bedoelt Eyskens de verregaande de-personalisering, doordat de mens herleid wordt tot een infinitesimaal bestanddeeltje van een immens maatschappelijk raderwerk (p. 81).

⁴ Een middel dat door iemand verlaten wordt, wordt ding. De gene die een dergelijke «res nullius» vindt, en het in bezit neemt, maakt er een van zijn middelen van. Dit is rechtmatig volgens het fundamenteel rechtsbeginsel omdat een ding van niemand (meer) is.

het fundamenteel rechtsbeginsel als een gevolg van het feit dat het individu *onvoldoende meester is van zichzelf*. Aan de basis van een dergelijke politieke mensopvatting ligt de onreducerbare uniciteit van ieder *individu*, en daaruit volgend de onreducerbare veelheid van individuen.

Vanuit de sociale filosofie worden die onreducerbare uniciteit en veelheid herleid tot het beeld van respectievelijk «de mens» en «de maatschappij met externe (d.i. niet door ieder individu aan zichzelf opgelegde) regels». Een dergelijke gemeenschapsethiek is volgens het fundamenteel rechtsbeginsel onaanvaardbaar, want die heeft maar zin als die zin voor alle individuen dezelfde is, en dat is een nauwelijks te verwachten wonder.

De onherleidbare uniciteit van individuen staat tegenover de verwisselbaarheid (want gelijkheid) van alle individuen, die het gevolg is van het mensbeeld als «grootste gemeene deler». In een gemeenschap gebaseerd op het fundamenteel rechtsbeginsel zijn de individuen niet «gelijk», in de zin van verwisselbaar, maar *complementair*. Ze vullen elkaar aan, en dat is precies de basis van het sociaal karakter van individuen.

Een dergelijke maatschappijopvatting brengt ons naar het probleem van de *functionering* van de samenleving die erop gebaseerd is. Ons dagdagelijks begrip van «politiek» wordt beheerst door de drie eerder besproken alternatieven van «meester/slaaf»-verhouding, die door Van Dun worden weerlegd. Het gaat daarbij steeds om een verhouding meester/slaaf, en «politiek» betekent in dit verband: het via actie of lijdzaamheid streven naar behoud of verandering van die verhouding (en haar gevolgen op de middelen van de betrokkenen) (cf. FRB, p. 381). Het idee van individualiteit, zelfbeschikkingsrecht, en originaliteit dat aan de basis ligt van het fundamenteel rechtsbeginsel, kan zich ook doorzetten in het spreken over politiek. Het is dan ook de bedoeling van Van Dun om dit spreken over politiek te bevrijden van de obsessie van *eenheid* die de sociale filosofie volgens hem in haar vaandel voert. Het fundamenteel rechtsbeginsel kan functioneren als principe van de samenleving als men politiek begrijpt in haar oorspronkelijke (Aristotelische) betekenis, van «ordering van de polis». In het zesde hoofdstuk van zijn boek geeft Van Dun hiervan een diepgaande analyse, waarbij hij er niet voor terugschrikt te wijzen op een dubbelzinnigheid die het politieke denken van Aristoteles kenmerkt. De polis als «politiek ideaal», volgens hetwelk een ieder op grond van het fundamenteel rechtsbeginsel over zijn eigen middelen kan beschikken, en aldus tot *zijn* recht kan komen, wordt overschaduwd door de polis als «maatschappelijke structuur», waarvan het eerste doel is de mensen op te voeden tot *mensen* (waarna ze hun individualiteit als «mensen» terugkrijgen). Er blijkt dus ook bij Aristoteles een verwarring te bestaan tussen de sociale opvatting over de mens en de politieke opvatting over het individu, een verwarring die ertoe leidt dat de polis niet is wat ze bedoeld werd te zijn: een *politieke ruimte*, die de mogelijkheid laat aan een ieder om zijn eigen middelen naar eigen inzicht te gebruiken om zijn eigen leven op de volgens hem best mogelijke wijze in te richten. Die politieke ruimte is, aldus Van Dun, precies de rechtsorde gebaseerd op het fundamenteel rechtsbeginsel, zoals die hierboven kort werd weergegeven⁶.

2.3. Kritiek op het egalitarisme

Het radicaal kritisch licht dat het fundamenteel rechtsbeginsel op de bestaande rechtsorde werpt, dwingt ook de verdediger van deze rechtsorde zich kritische vragen te stellen bij wat «verworvenheden van het hedendaagse denken» kunnen worden genoemd. Het gaat bijvoorbeeld om het «recht op arbeid», en meer nog, om het «recht op leven». Wat onder «recht op arbeid» of «recht op leven» wordt verstaan, is volgens de auteur niets anders dan een «recht op levensmiddelen», het recht om onderhouden te worden door anderen. Vanuit het fundamenteel rechtsbeginsel heeft niemand recht op wat dan ook van iemand anders. Dat is uiteraard de keerzijde van een ieders totale zelfbeschikkingsrecht. Niemand heeft recht op middelen, maar anderzijds heeft iedereen altijd minstens één middel, en dat is zijn lichaam. Daarmee kan hij zich middelen verwerven, die hem in staat stellen van zijn leven het beste te maken. Maar het feit dat iemand één middel heeft, betekent niet dat hij *recht heeft op andere middelen*, met name middelen om dat eerste middel in leven te houden. Een ieder draagt daar zelf de verantwoordelijkheid voor. Ieder recht op een levensminimum, dat door anderen moet worden opgebracht, wordt vanuit het fundamenteel rechtsbeginsel dan ook ontkend. Iedere politiek die ernaar zou streven om een ieder dat minimum, of, in een algemenere optiek van herverdeling, evenveel, als de anderen te geven, is voor Van Dun dan ook onaanvaardbaar.

Sociale rechten zijn inderdaad «passieve» rechten, in tegenstelling tot de actieve politieke rechten. Aangezien men, in het kader van deze sociale rechten, pas iets kan krijgen wanneer anderen verplicht zijn om iets te geven, zijn de «sociale plichten» logisch prioritair (FRB, p. 450). Dit impliceert dus een instantie, een wetgever, die het «recht» heeft om de respectieve «rechten» en «plichten» van de mensen te bepalen.

Van Dun ontkent niet dat een gelijkere verdeling van de welvaart wenselijk is, maar wijst erop dat de ongelijkheden waartegen het egalitarisme dwangmatig wil optreden, meestal juist een gevolg zijn van een gebrek aan vrijheid. In Van Duns optiek kan men trachten langs vreedzame weg bepaalde verschillen in materiële omstandigheden te verkleinen, bijvoorbeeld via liefdadige instellingen, educatieve programma's, voorlichtingscampagnes, boycotacties e.d. Volgens hem hebben in een vrije samenleving ongewenste ongelijkheden de neiging te verdwijnen, terwijl gewenste verschillen zullen blijven bestaan.

Het egalitarisme daarentegen poneert een bepaald type «gelijkheid» waarop iedereen, a priori, recht zou hebben. Zowel over de doelstellingen (welke soort gelijkheid?) als over de middelen (belastingen en subsidies, overheidsstusenskomst) bestaan binnen de egalitaristische doctrines grote verschillen. Iedereen *volledig* gelijk maken (dus ook qua leeftijd, gezondheid, intelligentie, emotionele toestand e.d.) is uiteraard onmogelijk. Heel wat ongelijkheden kunnen eenvoudigweg niet geëlimineerd, maar hoogstens gecompenseerd worden. Een wezenlijk probleem vormt het *meten*

rechtsorde volgens het fundamenteel rechtsbeginsel bestaat in de verhouding tussen staten. De beste illustratie van het fundamenteel rechtsbeginsel is dan ook te vinden in het internationaal recht.

⁶ Het valt op te merken dat de enige politieke ruimte, en dus

van ongelijkheden en het omzetten van deze maat in een ruilmiddel, met name een geldbedrag. Precies hierdoor wordt over «gelijkheid» vrijwel steeds gesproken in termen van inkomens- en vermogensgelijkheid. Door andere ongelijkheden tussen de mensen, zoals leeftijd, spaarzin e.d. is het naïef te menen dat door een (volledige) inkomensnivellering een (volledig) egalitaire samenleving gerealiseerd kan worden. Van Dun verwijst trouwens naar een in het Engelse tijdschrift *The Economist* in 1978 verschenen studie, waaruit blijkt dat in een volstrekt egalitaire samenleving, waarin iedereen 84 jaar oud wordt en zijn spaargeld tegen 10% kan beleggen, 74% van alle rijkdom in handen is van 10% van de inwoners, namelijk de 10% oudsten. Daarenboven kan de ongelijkheid tussen de generaties in een dergelijke egalitaire samenleving nog versterkt worden door economische hoog- en laagconjuncturen.

Ook de bescherming van zwakkere partijen in een (nog deels) vrije markt kan op langere termijn eerder leiden tot het vergroten van de ongelijkheden in plaats van het verminderen ervan. Van Dun haalt hier het voorbeeld aan van de bescherming van de huurder. Huurprijsblokkering heeft in heel wat Europese landen na 1945 geleid tot een verminderde interesse bij kapitaalbezitters voor een belegging in onroerende goederen. Dit heeft een daling tot gevolg in het aanbod van huurwoningen en leidt op middellange termijn tot woningnood, m.a.w. tot een situatie waarin de «nieuwe generatie» kandidaat-huurders geen woning vindt en dus de benadeelde partij wordt. Uiteindelijk, stelt Van Dun, komen dergelijke maatregelen wel de huidige generatie huurders ten goede, maar verslecht ze de situatie van latere generaties kandidaat-huurders (FRB, p. 488-489). Hetzelfde geldt voor de beschermingsmaatregelen ten gunste van de werknemers. Op termijn maken ze het aanwerven van bijkomend personeel onaantrekkelijk, leiden ze dus tot werkloosheid en zijn dan ook zeer nadelig voor de latere generaties kandidaat-werknemers (FRB, p. 489).

Deze miskende invloed van juridische beschermingsmaatregelen op de economie, en dus op gelijkheids- en ongelijkheidssituatie, is, aldus Van Dun, het zwakste punt in de vooronderstellingen van het egalitarisme (FRB, p. 529).

Fundamenteel nog is Van Duns kritiek dat het egalitarisme ongelijkheid in het vlak van de politieke macht aanvaardt als middel om economische gelijkheid te realiseren (FRB, p. 501).

Van Dun is geen tegenstander van het realiseren van een grotere gelijkheid in de samenleving. Hij verzet zich enkel tegen het gebruik van geweld, ook wanneer dit tot doel heeft een aangename en rechtvaardigere samenleving te creëren. Hij vraagt niet dat de gelijkheid zonder meer zou worden opgeofferd ten voordele van de vrijheid of van een ander ideaal, maar wel dat iedereen elkaars eigenheid en individualiteit zou respecteren (FRB, p. 542).

2.4. De staat als geïnstitutionaliseerd geweld

Herverdeling via fiscale confiscatie is volgens Van Dun het wezen, de bestaansreden zelf van de staat. Elke staat is aldus onvermijdelijk een «klassenstaat». Het belastingstelsel plaatst de klasse van de «belastingbetalers» tegenover de klasse der «belastingontvangers». M.a.w., wie uiteindelijk meer (terug)krijgt van de staat dan hij er via belastingen aan gegeven heeft, staat als «belastingontvanger» tegenover de «belastingbetaler», voor wie het saldo ongun-

stig is.

Terwijl de eerste vormen van parlementaire democratie waren ingesteld met het doel de fiscale honger van de vorsten aan banden te leggen, heeft deze vertegenwoordigingsdemocratie zich evenwel ontwikkeld tot een belastinginflatoire mechanisme. Naast de uitbouw van een staatsapparaat, dat zichzelf, op basis van een sociologische wetmatigheid, poogt te handhaven en, zo mogelijk, te versterken, wordt, aldus Van Dun, de basisgedachte van de democratie verkracht wanneer de «belastingontvangers» zelf inspraak en stemrecht hebben bij de bepaling van de belastingdruk, de vorm van de fiscaliteit en de besteding van deze overheidsinkomsten. Via coalitievorming kunnen aldus diverse minderheidsgroepen belastingen opdringen aan de klasse der belastingbetalers, terwijl zij zelf er het (grootste) voordeel uit halen. Het ontbreken van institutionele methodes om deze «belastingontvangers» op adequate wijze te controleren, ziet Van Dun dan ook als belangrijkste oorzaak voor de fenomenale stijging van de belastingdruk en van de overheidsuitgaven in de twintigste eeuw (FRB, p. 556). Nog sterker wordt het uiteraard wanneer men, zoals de Belgische overheid in de zeventiger jaren, via «deficit-spending», de uitgaven verdeelt onder de huidige generatie en de schulden afwentelt op de volgende generatie(s).

De perversiteit van de fiscale relatie komt volgens Van Dun hierin naar voren, dat de enige effectieve manier (naast doorgaans minder effectieve vormen, zoals sluikwerk of belastingontduiking) om zich tegen deze gewelddadige confiscatie te beschermen erin bestaat zelf macht en invloed in het staatsapparaat te verwerven. Het zou echter naïef zijn te menen dat wie hier uiteindelijk in slaagt, die controle enkel voor defensieve doeleinden zal aanwenden. Het is integendeel waarschijnlijk dat van deze positie gebruik gemaakt zal worden om van de klasse der «belastingbetalers» over te stappen naar de klasse der «belastingontvangers» (FRB, p. 560).

Van Dun geeft toe dat deze «oorlog van allen tegen allen» op een geciviliseerde wijze verloopt en wellicht een in de huidige tijd onvermijdelijk stadium is. Maar, stelt hij, dit doet niets af aan de onrechtmatigheid ervan en dit moet er ons naar doen streven dit moment in de geschiedenis niet langer te laten duren dan strikt noodzakelijk is (FRB, p. 564). Het ontnemen van stemrecht aan de belangrijkste groepen belastingontvangers, zoals in het bijzonder het overheidspersoneel, ziet hij als een mogelijke stap in de goede richting.

Heel deze sociaal-democratische constructie houdt in, dat via sociale rechten en correlatieve fiscale plichten aan hele groepen in de bevolking wordt geleerd dat zij een onvervreemdbaar recht hebben te parasiteren op de productie van anderen en dat de ware vooruitgang erin zou bestaan de parasitaire levensstijl, die eens het privilege was van een kleine heersende klasse van feodale landeigenaars te veralgemenen en te «democratiseren», aldus Van Dun (FRB, p. 498). Dit brengt met zich mee dat uiteindelijk iedereen nog alleen probeert te doen wat hij graag doet, zonder zich zorgen te maken over de productie van de middelen die daarvoor nodig zijn: die tracht hij te winnen in het fiscale herverdelingsproces. Dit gedrag, stelt Van Dun, vindt men duidelijk terug bij heel wat politici, academici, sociale werkers, e.a., die het maar normaal vinden dat anderen de middelen verschaffen voor hun «zinvol werk».

3. Kritische kanttekeningen

3.1. *De mens als soeverein rechtssubject*

Ieder mens, stelt Van Dun, is een soeverein rechtssubject. Ieder mens heeft het recht met zichzelf te doen en te laten wat hij wil. Ieder mens heeft een absoluut zelfbeschikkingsrecht (FRB, p. 36). Dit recht wordt nader gepreciseerd als zijnde in eerste instantie het recht om over zijn eigen kritische vermogens te beschikken (FRB, p. 129).

Een door Van Dun niet behandeld probleem is de vraag naar de precieze definiëring en afbakening van dit «rechtssubject met eigen kritische vermogens». Deze vraag rijst in het bijzonder m.b.t. kinderen, geesteszieken en mentaal gehandicapten. Geesteszieken en gehandicapten, mensen met zware hersenletsels in het algemeen, vallen volgens Van Dun buiten het bereik van zijn boek. Hij heeft het over mensen wier rationele capaciteit onherroepelijk vernietigd is (FRB, noot bij p. 135). Van Dun schuift dit probleem gewoon opzij, hij lost het niet op. Verder is duidelijk dat «vernietiging van rationele capaciteit» afwezigheid van rationaliteit impliceert, wat ook het geval is bij kinderen, die deze capaciteit nog niet ten volle ontwikkeld hebben. Vallen zij buiten de definitie, dan zijn zij geen soeverein rechtssubject en worden zij een middel waarmee anderen kunnen doen wat hun goeddunkt. Dit lijkt niet de stelling van Van Dun te zijn. Maar, wanneer men dan wel hun soevereiniteit als rechtssubject erkent, wordt men met grote praktische problemen geconfronteerd, aangezien deze kritische vermogens niet of onvoldoende ontwikkeld zijn om zich als menselijk wezen, zonder hulp van derden in de samenleving te kunnen handhaven of zelfs om überhaupt te kunnen overleven. Wat is de zin, of zelfs het belang, voor de betrokkenen om zich als «soeverein rechtssubject» gedefinieerd te zien, wanneer de «kritische vermogens» waarover men aldus kan beschikken, niet of onvoldoende voorhanden zijn?

De verplichting van de ouders om voor hun kinderen te zorgen ziet Van Dun overigens als een «natuurlijke», morele verplichting, niet als een juridische. Ze valt buiten het bestek van het fundamenteel rechtsbeginsel (FRB, p. 194). Weliswaar zijn de kinderen geen «middel» dat ter beschikking van de ouders zou staan, maar toch erkent Van Dun dat ze moreel en economisch sterk afhankelijk zijn van hun ouders, wat deze laatsten de mogelijkheid biedt «zware druk» op hun kinderen uit te oefenen. Deze druk dient echter, volgens Van Dun, uitgeoefend te worden «binnen de perken van het recht» (FRB, p. 124). Hij preciseert echter niet welke die perken zijn.

Volgens Van Dun hebben kinderen de «plicht» zich te schikken naar de «regels van het huis» waar ze verblijven, zoals dit overigens voor iedereen geldt. Maar, wanneer deze kinderen soevereine rechtssubjecten zijn, bestaat deze verplichting slechts in zoverre de betrokken rechtsorde voorafgaandelijk door hen aanvaard werd. Van Dun toont niet aan waarom een kind de mini-staat van de familie zou moeten aanvaarden, terwijl de, eveneens sociaal-historisch bepaalde, nationale staat geen enkele normatieve waarde zou hebben.

In zoverre een kind niet autonoom kan kiezen om al dan niet deel uit te maken van een bepaald gezin en er te verblijven is het dus, in de geest van het fundamenteel rechtsbeginsel, geen volwaardig soeverein rechtssubject. Stellen dat

een dergelijke keuzemogelijkheid wel bestaat, is dan weer absurd voor zeer jonge kinderen en blijft problematisch voor de andere kinderen, in zoverre zij wel over voldoende kritische vermogens beschikken, maar niet over middelen (geld, arbeidskracht e.d.) die noodzakelijk zijn om zich autonoom in de samenleving te handhaven.

3.2. *De mens als rationeel wezen*

Het fundamenteel rechtsbeginsel steunt op een rationeel mensbeeld. Dat de mens noodzakelijkerwijze een rationeel wezen is, vormt een centrale stelling (zie i.h.b. FRB, p. 162 e.v.). «Rationaliteit» wordt evenwel ruim gedefinieerd. Ook intuïties en emoties vallen eronder. Ze worden door Van Dun gezien als een produkt van vroegere oordelen en interpretaties (FRB, p. 130).

We wezen er bij het geldigheidsbewijs van het fundamenteel rechtsbeginsel reeds op dat Van Duns stelling is dat mensen oordelen kunnen en moeten vormen. Daaruit leidde hij de verplichting af om *redelijk* te zijn, d.w.z. de verplichting om de rationele natuur bij zichzelf en bij de anderen te respecteren. Hieruit volgt meer dan één probleem.

Ten eerste wat betreft het begrip rationaliteit. Mensen zijn rationeel omdat ze over kritische vermogens beschikken op basis waarvan zij oordelen kunnen vormen, die dan weer de grondslag van het handelen zijn. Er blijken echter meerdere betekenissen aan het begrip rationaliteit gegeven te worden in het boek. Rationaliteit, met inbegrip van intuïties en emoties is namelijk veel ruimer dan rationaliteit als gevolg van het gebruik van onze kritische vermogens alleen. De ruime definitie (FRB, p. 130) wordt op p. 170-171 ingewisseld tegen een enge definitie, die dan impliciet in de verdere redenering gebruikt wordt.

Een tweede probleem betreft het normatieve aspect van die rationaliteit. Uit het ruime rationaliteitsbegrip kan de norm worden afgeleid, dat de mensen, als rationele wezens, ook redelijk *behoren* te zijn. Dit brengt ons bij het probleem dat het onmogelijk is om irrationeel te zijn. Wanneer men nl. zijn emoties, intuïties, e.d. volgt, is dat steeds rationeel. Maar het bestaan van een verplichting om zijn rationele vermogens te gebruiken, en dus redelijk te zijn, heeft maar zin als we die verplichting ook *niet* kunnen vervullen. Planten hebben geen verplichting tot groeien, omdat ze niet anders kunnen dan groeien. Mensen kunnen zich, naar onze dagelijkse ervaring, wel onredelijk gedragen. De *ruime* omschrijving rationaliteit maakt het onmogelijk om niet rationeel te zijn en is dus niet bruikbaar als definitie.

Een probleem dat hier onmiddellijk bij aansluit, is dat de verplichting van mensen om rationeel te zijn wordt afgeleid uit het loutere feit dat zij de mogelijkheid daartoe hebben. Met dergelijke gevolgtrekkingen dient men erg voorzichtig om te springen. Wanneer uit een feitelijk gegeven een norm wordt afgeleid, krijgt men redeneringen van het volgende type: wanneer mensen benen hebben, behoren zij die ook te gebruiken. Zonder enige bijkomende premisse is dit echter geenszins een noodzakelijke gevolgtrekking.

Bij dit rationalistisch mensbeeld kunnen nog verdere vragen gesteld worden. Ongetwijfeld heeft de mens in principe het vermogen om redelijk te zijn. Ongetwijfeld zou het goed zijn indien de mens zich vaker redelijk zou gedragen. Maar, zoals Van Dun het zelf stelt, de mens kan ook onre-

delijk zijn. En in de praktijk is hij het te vaak om er een rechtsorde op te kunnen bouwen die louter gebaseerd is op het fundamenteel rechtsbeginsel. In zijn rationalistische benadering van de mens geeft Van Dun overigens soms een vrij geïdealiseerd beeld van de werkelijkheid. Dit is niet enkel het geval voor de moeilijk controleerbare werking van een samenleving die volledig volgens het fundamenteel rechtsbeginsel zou functioneren (meer problematisch is de verder besproken werking van het strafrecht), maar ook voor een aantal, beter controleerbare, historische voorbeelden. Zo stelt hij dat de negerslaven in de VS in de negentiende eeuw er beter aan toe waren dan vele vrije boeren en landarbeiders. Hij verklaart dit door het bestaan van «heel wat collectieve voorzieningen van de wieg tot het graf» vanwege de eigenaars-slavenhouders, voor wie zij een zeer kostbaar bezit waren; zij waren beter gevoed, beter gekleed, beter gehuisvest en konden rekenen op medische verzorging (FRB, p. 458). Ook al was dit in een aantal gevallen zeker juist, in heel wat gevallen klopte dit niet, precies omdat niet alle slavenhouders zich precies zo gedroegen zoals zij dit redelijkerwijs, in hun eigen belang, behoorden te doen.

Zinloze geweldpleging, irrationele familie- en burenruzies komen heel vaak voor. Precies wegens die onredelijkheid van de mens is er een behoefte aan een (juridische) organisatie van de samenleving, waarbinnen die onredelijkheid kan worden ingetoomd en ten dele voorkomen. Onredelijke mensen zullen, bij afwezigheid van georganiseerde rechtbanken binnen een op het fundamenteel rechtsbeginsel gebaseerde rechtsorde, er evenmin toe komen om in onderling overleg met de tegenpartij(en) tot de aanstelling van een onpartijdige scheidsrechter over te gaan. Rechtsregelen en gerechtelijke procedures zijn inderdaad voor een groot deel een bescherming van redelijke mensen tegen andermans onredelijkheid.

Volgens het fundamenteel rechtsbeginsel is vrije interactie tussen individuen absoluut onverenigbaar met dwangmatige, bv. op positief recht gebaseerde interactie. Dit is een logische stelling. Vrije interactie en dwang sluiten elkaar uit. Men kan niet gedwongen worden zich spontaan op een bepaalde wijze te gedragen. Maar wanneer spontane interactie *prioritair* wordt gesteld, is het niet contradictorisch te beweren dat wanneer die spontane interactie niet gelukt, de interactiepartners eventueel op dwangmatige wijze hun verhouding kunnen (laten) herstellen op grond van een aantal regels van positief recht. De prioriteit van vrije interactie maakt van dwangmatig gedrag gebaseerd op positief recht, een *alternatief*, ter sanctionering van *onredelijk* gedrag.

De vergissing die Van Dun ons inziens maakt, bestaat erin te geloven dat *redelijkheid* iets is dat alle individuen afzonderlijk en voor zichzelf bepalen. Als dat zo is, is geen enkele kritiek op onredelijk gedrag mogelijk, aangezien iedereen steeds het gelijk aan zijn zijde heeft. Omdat de betekenis van het begrip redelijkheid — en dus ook van (on)redelijk gedrag — een *gedeelde* betekenis is, zullen individuen bereid moeten zijn hun redelijkheidsbegrip te verantwoorden, en eventueel (gedwongen kunnen worden) hun redelijkheidsbegrip (te) herzien. Wie dit niet aanvaardt, beweert het monopolie te hebben over de inhoud van wat redelijk is. Dit is een miskennis van de gedeelde betekenis ervan. Deze miskennis is de typische houding van een fa-

naticus of van een dogmaticus, en is zelf hoogst *onredelijk*.

3.3. Psychische schade

Psychische schade berokkenen is volgens het fundamenteel rechtsbeginsel juridisch steeds rechtmatig (ook al kan dit in een aantal gevallen moreel verwerpelijk zijn) (zie 2.1.1): «Het fundamenteel rechtsbeginsel waarborgt ieders recht anderen psychisch te schaden (en dat recht is nodig omdat het niet a priori uitgesloten is dat iemand moreel verplicht kan zijn anderen te schaden: hoe zou bijv. de opvoeding van kinderen mogelijk zijn als de opvoeder niet het recht zou hebben dingen te doen of te zeggen die het kind als zeer negatief ervaart?) (FRB, p. 81). Dit laatste is op zich juist, maar is eerder een bewijs dat een kind geen volwaardig soeverein rechtssubject is.

Het is nu de vraag hoe psychische en fysieke schade t.a.v. elkaar kunnen worden afgebakend. Het is een bekend feit dat het fysieke en het psychische een invloed op elkaar hebben. Wie psychisch lijdt, kan hierdoor ook fysiek ziek worden. Is lawaai bijvoorbeeld een fysieke of een psychische schade? De meesten zullen het er ook over eens zijn dat psychische schade erger kan zijn dan fysieke schade (denken we bv. aan relatieproblemen binnen een huwelijk). Volgens het fundamenteel rechtsbeginsel is het toebrengen van fysieke schade, hoe klein ook, steeds onrechtmatig, het toebrengen van psychische schade daarentegen is steeds rechtmatig, hoe groot deze schade ook moge zijn.

Zelfs het fysiek gebruiken van andermans middelen zonder schade toe te brengen (bv. het laten lopen van een hond in andermans bos) wordt als een onrechtmatige daad beschouwd, die aanleiding geeft tot een schadevergoeding (maar waarvoor? voor de geleden psychische schade? want per definitie is er geen fysieke schade) (zie FRB, p. 232-233).

Over het afbakeningsprobleem tussen fysieke en psychische schade kunnen twee dingen gezegd worden.

Ten eerste lijkt het niet zo te zijn dat Van Dun psychische schade irrelevant acht. Impliciet bestaat er zelfs een verbod tot toebrengen van psychische schade, via de verplichting om elkaars rationele natuur te respecteren. De sanctie hierop ontbreekt echter, omdat vooral het *bewijs* van psychische schade een onoplosbaar probleem is: «De bescherming van de 'psychische integriteit', ..., zou uiteraard de weg vrij maken voor veel theater: iedereen zou er belang bij hebben voor te wenden dat wat anderen met hun middelen doen hem zeer diep kwetst, teneinde aanspraak te kunnen maken op een vergoeding voor het hem aangedane 'onrecht'» (FRB, p. 214). Van Dun verandert dus van register: psychische schade *behoort* niet beschermd te worden, omdat ze moeilijk *bewezen* kan worden.

Vervolgens rijst dit bewijsprobleem ten dele ook in het vlak van de fysieke schade, bijvoorbeeld bij het meten van een kans, bij het bepalen van de waarde van een vernield voertuig (subjectieve waarde tegenover cataloguswaarde), bij het in geld waarderen van een bepaald percentage arbeidsongeschiktheid (en ook dit percentage is reeds een relatief arbitraire maatstaf), bij het beoordelen van pijnklachten zonder objectief vaststelbare letsels, enz.

Net zoals men in dergelijke gevallen uitgaat van typegevallen en standardsituaties, kan men ook wat betreft psychische schade uitgaan van intersubjectieve waardeschalen.

De praktijk van de hedendaagse Belgische rechtspraak (bv. wat de vergoeding voor pijn en smarten betreft) toont aan dat dit inderdaad geen wezenlijke praktische problemen stelt.

Het bestaan van een verbod op het toebrengen van (ernstige) psychische schade, heeft trouwens een belangrijke preventieve werking. Volgt men Van Dun, en wordt bijvoorbeeld het verspreiden van laster volledig rechtmatig (FRB, p. 238), dan riskeren we een inflatie van laster te krijgen, in de roddelpers en elders. Het zal de slachtoffers een magere troost zijn dat enkele redelijk en kritisch denkende mensen, na een ernstig onderzoek van de informatie, de lasterlijke beweringen zullen verwerpen en dat degene die de laster verspreidt, zichzelf aldus bij hen zal hebben gediscredeerd.

3.4. Strafrecht

Onder het fundamenteel rechtsbeginsel is er geen sprake van een collectief georganiseerd strafrecht, tenzij voor diegenen die zich vrijwillig aan een dergelijke rechtsorde hebben onderworpen.

Van een recht om iemand te bestraffen is slechts sprake wanneer deze door het plegen van een agressie zijn zelfbeschikkingsrecht heeft verloren. Het slachtoffer van deze agressie heeft dan het recht om met alle middelen de agressor te verjagen en hem te dwingen tot het vergoeden van de aangerichte schade (FRB, p. 224). De erfgenamen van een vermoorde hebben het recht om over de moordenaar te beschikken zolang deze niet tot schadevergoeding bereid is; heeft de vermoorde geen erfgenamen, dan wordt de agressor, samen met zijn bezittingen, een "res nullius", m.a.w. hij wordt vogelvrij verklaard (FRB, p. 225-226).

Een particuliere beschermingsorganisatie mag een verdachte grijpen, ook zonder afdoende bewijzen, wanneer ze hoopt dank zij deze arrestatie dit bewijsmateriaal te vinden. Dit op voorwaarde dat ze over voldoende fondsen beschikt om eventueel de onschuldige verdachte volledig schadeloos te stellen (FRB, p. 591).

Net zoals bij de schadevergoeding uit onrechtmatige daad is er in deze opvatting geen ruimte voor enige (dwangmatige) preventie. Sterk uitgedrukt komt het erop neer dat alles mag (althans vanuit juridisch oogpunt), mits men het slachtoffer maar vergoedt. Heel wat schade (psychisch leed, moord, verminking, invaliditeit) kan echter niet echt hersteld worden, maar hoogstens op een onvolkomen manier gecompenseerd worden via een geldelijke betaling. Wie zal bovendien beslissen over de precieze omvang van de schade en over de modaliteiten van de betaling? Elke samenleving heeft er duidelijk belang bij dat er minstens voor die misdrijven, waar vrijwel iedereen het erover eens is dat het om een te beteugelen misdrijf gaat, een globaal strafrechtssysteem wordt uitgebouwd met verbodsregels, sancties en met een onafhankelijk gerechtelijk apparaat.

4. Besluit

De theorie van het fundamenteel rechtsbeginsel is een radicale uitloper van twee basiskennmerken van het Westers (rechts)denken: rationalisme en individualisme⁷.

Wat het eerste element betreft, werd hierboven (3. 2) kritiek geuit op het geïdealiseerde, al te rationalistische mensbeeld waarop het fundamenteel rechtsbeginsel steunt.

Wat het tweede element betreft kunnen we, aansluitend bij wat we in paragraaf 3. 3 reeds zeiden, erop wijzen dat de sociale en historische context waarin de mens opgroeit, hem steeds ten dele determineert.

In theoretisch modellen, zoals die van Hobbes, Rousseau, Marx of Van Dun, kan men, als denkoefening, de mens losdenken van deze context. In de werkelijkheid echter moet elke juridische ordening van de samenleving hier terdege rekening mee houden. De mens is als volwaardig mens slechts denkbaar binnen een gemeenschap. Zo kan de mens slechts in interactie met andere mensen een taal ontwikkelen, terwijl de taal dan weer noodzakelijk is om het denkvermogen te ontwikkelen. Een dergelijke gemeenschap (familiaal of in een ruimere context) is meer en/of iets anders dan een loutere verzameling van autonome subjecten. De historische realiteit dringt aan elk individu een bepaalde familiale en sociale structuur als een onontkoombaar *feit* op. Op het ogenblik dat hij als een redelijk denkend wezen autonoom keuzes kan maken, is hij reeds in grote mate in die maatschappelijke structuren geïntegreerd. Radicaal uit deze structuren treden is in de praktijk onmogelijk. Een hele reeks keuzes zijn onvermijdelijk reeds op definitieve wijze door de omgeving gemaakt: moedertaal, ideologisch kader van de opvoeding, een zekere kennisoverdracht, enz. Een praktische rechtsfilosofie kan dit niet terzijde schuiven.

Ook de strikte scheiding tussen recht en moraal in het fundamenteel rechtsbeginsel kan beschouwd worden als de vrucht van zowel het rationalisme als het individualisme in het Westers (rechts)denken.

Voor al de oplossing in verband met het strafrecht en de (niet-)vergoeding van psychisch leed wijzen er ons op dat ook een zekere gemeenschappelijke basis-moraal een historisch gegeven is waaraan voor een bepaalde persoon op een bepaalde plaats en tijd niet te ontkomen valt. Het is dan ook onvermijdelijk dat het recht zich met deze basis-moraal inlaat en dat als essentieel beleefde waarden dwangmatig worden opgelegd aan alle personen op een bepaald grondgebied of binnen een gegeven groep.

Al deze kritische bedenkingen nemen echter niet weg dat de natuurrechtsfilosofie van Van Dun een zeer geslaagde constructie is, waaraan de niet geringe verdienste toekomt bestaande maatschappijvisies fundamenteel ter discussie te stellen en er de zwakke punten van aan te tonen, wat dus, logisch gezien, in een verder filosofisch debat zou moeten leiden tot nieuwe, en hopelijk betere, theorieën (van welke signatuur ook).

Van Dun plaatst elke mens fundamenteel voor zijn eigen verantwoordelijkheid. Men moet er niet van uitgaan «dat de anderen het wel zullen doen». Ook al kan het een morele plicht zijn om anderen te helpen, toch zijn er duidelijk nadelen verbonden aan het zonder meer vertalen van deze (morele) plichten in correlatieve (juridische) rechten. Wanneer iedereen op «de anderen» gaat rekenen, krijgen we

dualisme dans les diverses conceptions du droit», in *Memoria del X Congreso mundial ordinario de filosofía del derecho y filosofía social*, vol. V, Mexico, 1981, 289-300.

⁷ Zie hieromtrent: VAN HOECKE, M., «Rationalisme et indivi-

immers een ineenstorting van de samenleving. Enkele decennia ervaring met de sociale verzorgingsstaat tonen aan dat deze formule niet enkel voordelen biedt, maar ook ongewilde neveneffecten heeft, zoals een ongunstige invloed op de economische ontwikkeling (althans binnen het heersend perspectief van een groeieconomie) en het stimuleren van bepaalde vormen van parasitisme en onverantwoordelijkheid (bureaucratisering, beperkte arbeidsmotivatatie bij personeelsleden in overheidsdienst, misbruik van de sociale zekerheid). Zowel binnen als buiten de economische sfeer is er een behoefte aan het sterker benadrukken van deze eigen verantwoordelijkheid. Ook bijvoorbeeld bij mensen met psychische problemen, gezakte studenten, kunstenaars die zich onvoldoende erkend achten, gefailleerden e.d. dient de verantwoordelijkheid niet a priori bij «de anderen» gezocht te worden.

Ten slotte doet Van Dun fundamenteel de bestaande sociaal-democratische legitimatietheorieën wankelen. Het principe «dat de meerderheid beslist» is zelf niet gelegitimeerd t.a.v. diegene die het hier niet mee eens is. Vooral wanneer die meerderheid via een parlementaire democratie en fiscale wetgeving geld afneemt van de minderheid om dit voor eigen profijt aan te wenden, wordt de legitimatie erg problematisch. Hiermee wijst Van Dun op een tweede zwak punt van de verzorgingsstaat.

Waar hij het meerderheidsbeginsel integraal verwerpt, zouden wij evenwel willen wijzen op een fundamenteel onderscheid tussen situaties waarvoor hoe dan ook slechts één oplossing mogelijk is, en situaties waarin ruimte is voor meerdere, parallelle, regelingen.

In het eerste geval, bijvoorbeeld de vraag of het verkeer links, dan wel rechts zal rijden, is het duidelijk dat hoe dan ook iedereen aan dezelfde kant in dezelfde richting moet rijden. Hier is een meerderheidsbeslissing noodzakelijk wanneer men niet tot unanimitieit kan komen.

In heel wat andere gevallen is er echter geen reden om aan een minderheid de meerderheidsoplossing op te dringen.

Zo dreigt men nu binnen het (vrij) onderwijs te komen tot een «eenheidstype» van middelbaar onderwijs om de vermeende «concurrentie» tussen V.S.O. en traditioneel onderwijs uit te schakelen. De vrij definitieve ontwerpen die thans bestaan, wekken de rechtmatige vrees dat dit eenheidstype een typisch compromis wordt, dat alle nadelen verenigt van beide vroegere types, doch zonder de voordelen ervan. Precies die vakken waarvoor in het hoger onderwijs sinds jaren een verontrustende daling van het niveau wordt vastgesteld (vreemde talen, geschiedenis, wiskunde), worden nog eens gereduceerd, vanuit een noodlottige egalitaristische conceptie, volgens welke blijkbaar iedereen «zolang mogelijk moet meekunnen». De enig mogelijke oplossing, zo meent men blijkbaar, is dus iedereen terugbrengen tot het laagste niveau. Niet enkel dreigt men hiermee op een zeer ernstige wijze de intellectuele en economische toekomst van ons land te hypothekeren, bovendien dwingt men de belastingbetaler, ook diegene die het hiermee helemaal niet eens is, dit nog te financieren ook.

Minstens zou men de mogelijkheid open kunnen laten dat de bewuste belastingbetaler een eigen bestemming aan zijn geld geeft en die onderwijstypes financiert die naar zijn mening het beste onderwijs voor zijn kinderen biedt.

Tot slot nog een bedenking. In het rechtsonderwijs wor-

den rechtstechnische vakken enerzijds en algemeen vormende en rechtskritische vakken anderzijds traditioneel erg strikt gescheiden gehouden. Daardoor lijkt er voor de studenten dan ook geen directe band te bestaan tussen deze verschillende materies en benaderingen onderling. Analyses zoals die van Van Dun zouden een aanzet kunnen vormen tot het inbouwen van meer kritische en fundamenteel reflecterende benaderingen binnen het klassieke rechtsdogmatisch onderwijs. Overigens is het enkel op deze wijze dat de rechtsfaculteiten hun universitaire vorming echt waar kunnen maken en zich kunnen profileren ten aanzien van het rechtsonderwijs buiten de universiteiten.

Mark VAN HOECKE
Luc WINTGENS
Ufsal Brussel

REACTIE

Een individualistische rechtstheorie — Een antwoord aan Van Hoecke en Wintgens

De bespreking die professor Mark Van Hoecke en Luc Wintgens aan mijn boek *Het Fundamenteel Rechtsbeginsel (FRB)* gewijd hebben, valt op door haar beknopte en toch vrij volledige en correcte weergave van de inhoud en de opbouw van mijn betoog. Ik stel het bijzonder op prijs dat zij met nadruk verwijzen naar de logische structuur van de nogal uitvoerige argumentatie, en daarmee aantonen dat het zeker niet zo is dat ze door de bomen het bos niet meer gezien hebben. De kritische opmerkingen waarmee zij hun tekst afronden zijn bovendien gericht op echt fundamentele punten, en niet op de in een omvangrijk boek ongetwijfeld in groten getale aanwezige details waarbij elke kritische lezer wel een of meer vraag- en/of uitroptekens zal willen plaatsen. In dezelfde geest wil ik mij in deze replek dan ook graag beperken 1) tot het geven van toelichting bij die zaken die m.i. door de auteurs misschien iets te snel werden behandeld, of die door mijzelf in het boek onvoldoende werden gekwalificeerd, en 2) tot het beantwoorden van hun kritiek waar deze naar mijn mening essentiële kwesties betreft.

1. De draagwijdte van het betoog in Het Fundamenteel Rechtsbeginsel

Het lijkt me nuttig hier nogmaals te herhalen dat in het *FRB* alleen de vragen naar het «wat» en het «waarom» van de rechtsorde aan de orde worden gesteld, niet de vragen naar het «hoe» en het «waar en wanneer». Het spreekt vanzelf dat bij laatstgenoemde vragen de aandacht in de eerste plaats zou moeten gaan naar de historische contexten waarin het recht (en het denken over het recht) geëvolueerd is. Van Hoecke en Wintgens wijzen er wel op dat mijn boek «a-historisch» is opgebouwd, maar leggen geen verband met de centrale vraagstelling van het betoog, hoewel deze m.i. de verantwoording levert voor het a-historisch karakter ervan. Die vraagstelling is: voor de oplossing van welke problematiek hebben mensen recht nodig? welke criteria

zijn relevant voor de beoordeling van de diverse alternatieven die als oplossing voor deze problemen werden/worden voorgesteld? Het «wat» van het recht is precies die te zoeken oplossing; het «waarom» het geheel der overwegingen die de keuze van die oplossing, gegeven het bestaan van mogelijke alternatieven, rationeel, filosofisch, rechtvaardigen. Het is uiteraard een volstrekt legitieme wetenschappelijke of speculatieve bezigheid ook andere vragen te stellen: waar en wanneer zijn mensen zich van de problematiek van het recht bewust geworden¹? hoe werd over die problematiek gedacht? hoe kan men verklaren dat er in de verschillende historische omstandigheden op een bepaalde manier over die problematiek werd gedacht? hoe kan men verklaren dat op bepaalde plaatsen deze en op andere plaatsen gene instellingen en praktijken tot ontwikkeling kwamen of verdwenen? In welke mate hebben rechtstheoretische opvattingen de rechtspraktijk beïnvloed, en in welke mate zijn rechtstheoretische opvattingen alleen maar rationaliseren van bestaande praktijken? enz. enz. — de opsomming is verre van limitatief. Bij het beantwoorden van dergelijke vragen is een a-historische benadering uit den boze. Bij de behandeling van de logisch-filosofische «wat» en «waarom» vragen, daarentegen, is ze voorgeschreven, wil men ten minste niet vervallen in historicistisch gewauwel.

Wat is de oorzaak van de problematiek voor de oplossing waarvan mensen recht nodig hebben? Mijn antwoord is de schaarste — maar dan wel de schaarste in de distributieve, niet in de allocatieve zin. Dit antwoord is zeker niet bedoeld als een originele vondst — integendeel. Schaarste is een toestand waarin de geopperde ideeën over de aanwending van een zaak niet allemaal kunnen worden gerealiseerd: men moet dus kiezen welke aanwending doorgang zal vinden, d.w.z. elke aanwending heeft een «kost», nl. de waarde die men zou kunnen verwezenlijken wanneer men een van de alternatieve aanwendungen zou kiezen. Schaarste kan zich voordoen in hoofde van één enkel kiezend subject, bv. «Voor welke van mijn doelstellingen ga ik dit middel gebruiken?». Dit is de allocatieve kant van de schaarsteproblematiek die voor zijn descriptieve aspecten in de huishoudkunde (bedrijfseconomie) geconceptualiseerd wordt, en voor zijn normatieve aspecten in de ethica. De distributieve kant van de schaarsteproblematiek, daarentegen, doet zich voor in aanwezigheid van verschillende subjecten: «Voor wiens doelstellingen zal het middel gebruikt worden?». Politieke economie (t.a.v. de verdeling van de beschikkingsmacht) en recht (t.a.v. de verdeling van het beschikkingsrecht) zijn hier de meest belangrijke disciplines. Essentieel is te begrijpen dat de distributieve en de allocatieve aspecten van de schaarsteproblematiek ieder een geheel eigen karakter en logica vertonen, zodat het ene niet tot het andere kan worden gereduceerd. Zoals de vraag naar de verdeling van de beschikkingsmacht over gegeven middelen niet kan worden herleid tot de vraag welke doelstellingen zich m.b.t. die middelen als onverenigbare alternatieven voordoen, zo kan ook de vraag naar de verdeling

van het beschikkingsrecht niet gereduceerd worden tot de vraag hoe verschillende doelstellingen t.o.v. elkaar moeten worden gewaardeerd. Het is immers verre van uitgesloten dat op laatstgenoemde vraag zeer vele elk op zich plausible, maar onderling onverenigbare antwoorden gegeven kunnen worden, of dat de ene hetzelfde antwoord, dat de ander zeer plausibel acht, niet ernstig kan nemen. Het is in het recht dat men de mogelijkheid van zo'n *deadlock* voorkomt door een principiële toewijzing van beschikkingsrechten, los van de ad hoc beslechting van de vraag wat nu in elk concreet geval de enige onbetwistbaar allerbeste aanwending van de beschikbare middelen is.

Een goede vraag is al een half antwoord. Exacte rechtstheorieën worden opgebouwd op basis van een exact geformuleerde probleemstelling. Analyse van het schaarsteprobleem maakt het mogelijk de formele eigenschappen te identificeren waaraan elke oplossing moet voldoen — de formele rechtstheorie in haar volle algemeenheid en hoogste abstractie. Door verdere specificatie kan men deze formele structuur op verschillende wijzen inkleden, m.n. door te kijken naar de verschillende manieren waarop men de menselijke realiteit t.o.v. het aldus gecreëerde begrippenkader zou kunnen plaatsen. Men ziet immers onmiddellijk dat het eerste middel voor de mens de mens zelf is: de lichamelijke, zowel fysieke als rationele, vermogens van de mensen zijn zelf schaarse middelen — en middelen zonder de aanwending waarvan geen andere middelen kunnen worden verkregen. Concentratie op deze fundamentele relatie van het beschikkingsrecht over mensen maakt het ons mogelijk verschillende types van materiële rechtstheorieën te concipiëren die samen het gehele veld der logische mogelijkheden bestrijken. Het is de taak van de rechtsfilosoof deze materiële rechtstheorieën te beoordelen in het licht van logische, kennis theoretische en ethische criteria, welke relevant zijn voor de oplossing van het probleem dat de aanleiding was voor het onderzoek.

Dat is het project van mijn boek. Het leidt aldaar tot de conclusie dat alleen de individualistische rechtstheorie, volgens welke ieder mens, als rede-hebbend (rationeel) wezen, als een soeverein rechtssubject moet worden erkend, een *filosofisch* verdedigbare rechtstheorie is. Ik cursiveer hier het woord *filosofisch* omdat het daarom toch gaat. Er zijn andere perspectieven op het recht dan het filosofische — en het is niet verwonderlijk dat deze tot andere conclusies komen: zo is het bv. één zaak het recht te beschouwen als een middel of beleidsinstrument voor de verwezenlijking van bepaalde doelstellingen, het is een andere zaak het te beschouwen als de oplossing van het zeer reële probleem van de schaarste in een wereld bewoond door vele mensen, ieder met zijn eigen behoeften en wensen, verlangens, verwachtingen, ideeën en theorieën. Ik wil helemaal niet betwisten dat in heel wat omstandigheden en voor heel wat *fora* op min of meer overtuigende wijze kan worden geargumenteed dat een andere rechtstheorie de voorkeur verdient omdat ze, in de gegeven omstandigheden, meer waarborgen biedt voor de behartiging van bepaalde, geselecteerde belangen. En zeer zeker wil ik niet beweren dat in ieder van die *fora* — waar toch met andere maten dan die van de wijsbegeerte gemeten wordt — de filosofisch best verdedigbare rechtstheorie alle andere onder het gewicht van haar argumenten kan verpletteren: het is niet zo dat ik beweer dat iedereen op korte of zelfs langere termijn zou winnen

¹ Het identificeren van een probleem is een historische gebeurtenis; maar het feit dat men pas op moment t iets als een probleem begint te ervaren betekent natuurlijk niet dat datgene wat men pas op t als een probleem begon te zien, daarvoor niet bestond, noch dat het voordien geen rol speelde in het verloop der gebeurtenissen.

bij een overgang naar de praktische toepassing van die individualistische rechtstheorie. Een dergelijke utilitaristische argumentatiestrategie wijs ik expliciet af (*FRB*, p. xi), o.m. omdat het absurd zou zijn te stellen dat de rond de instellingen en praktijken van een onrechtmatige samenleving gegroeide en gevestigde belangenposities bij zo'n overgang integraal of voor een substantieel gedeelte zouden kunnen behouden blijven. Kortom: ik maak me helemaal niet druk om de «politieke haalbaarheid» van de verdedigde theorie. Dat is een zaak voor vrijheidsliebende politici, pedagogen, moralisten. Ook t.a.v. het recht moet men rekening houden met de eisen van een rationele arbeidsverdeling tussen een rechtsfilosofie en de politieke actie die zich door haar zou laten inspireren. Een zelfde opmerking geldt trouwens voor de relatie tussen rechtsfilosofie en het eigenlijke juristenwerk: een rechtstheorie levert een intellectueel kader waarbinnen juristen aan het werk kunnen — men moet niet van een rechtstheorie verwachten dat ze de eigen creatieve inbreng van de juristen t.a.v. concrete problemen en conflicten overbodig zou maken. Een rechtstheorie moet in staat zijn de grens tussen rechtmatig en onrechtmatig handelen te trekken; het is niet redelijk te verwachten dat ze in elk concreet geval het veld der rechtmatige (toelaatbare) oplossingen zou kunnen beperken tot één enkel volledig bepaald voorschrift.

2. De fundamentele alternatieven in het recht

Van Hoecke en Wintgens geven een summier maar correcte weergave van de hoofdlijnen van de argumentatie voor het fundamenteel rechtsbeginsel. Hier wil ik even blijven stilstaan bij de ideeën die zij voorstellen in de terminologie van de «meester/slaaf»-verhoudingen. Gegeven dat het zinvol is een individueel mens als één rechtssubject of *persoon* te beschouwen (een stelling die, eventueel gerelativeerd met een aantal niet erg essentiële beperkingen, door weinigen zal worden betwist), kan men de mensen in rechtstheoretisch perspectief kwalificeren als 1) hetzij soevereine personen (die niemand anders dan zichzelf toebehoren); 2) hetzij autonome personen (die niemand toebehoren die niet op zijn beurt aan hen toebehoort); 3) hetzij heteronome personen (die toebehoren aan een ander die niet zelf aan hen toebehoort). Ten slotte is het logisch mogelijk mensen als louter dingen op te vatten (dus niet als personen). Men kan nu aantonen dat de individualistische rechtstheorie van het *FRB* logisch volgt uit deze aannamen: a) als een mens autonoom is, dan zijn alle mensen autonoom (gelijkheid); b) geen twee mensen hebben al hun eigendommen (inclusief zichzelf) in gemeenschappelijk bezit (juridisch individualisme); c) alle personen of rechtssubjecten zijn ofwel zelf mensen ofwel personen die aan een of meer menselijke rechtssubjecten toebehoren (humanisme); d) er zijn slechts een eindig aantal personen (eindigheid).

Alternatieve rechtstheorieën, die dus de theorie van het *FRB* afwijzen, impliceren derhalve de ontkenning van een of meer van deze aannamen. M.a.w. de alternatieve rechtstheorieën moeten expliciet of impliciet stellen: 1) ofwel dat op het vlak der fundamentele (mensen)rechten van gelijkheid geen sprake kan zijn (de zgn. wetstheorieën); b) ofwel dat, los van enige contractsrelatie en los van enige bijzondere feitelijke relatie, de ene mens met recht aansprakelijk

kan worden gesteld voor de daden van een ander (de zgn. consensustheorieën); c) ofwel dat er niet-menselijke *personen* zijn wier wil voor de mensen als wet geldt, en waarvoor geen enkele mens verantwoordelijk of aansprakelijk kan worden gesteld (de zgn. mystieke theorieën); d) ofwel dat er op elk moment een actuele oneindigheid van personen in de rechtsorde bestaat. Elk van deze stellingnamen stuit op onoverkomelijke bezwaren van kennistheoretische of ethische aard, en zijn (met uitzondering van de wetstheorieën) niet operationaliseerbaar.

De individualistische theorie van het *FRB* ontsnapt aan die bezwaren, en kan bovendien op onafhankelijke gronden verdedigd worden. Van Hoecke en Wintgens zijn op dit punt wellicht te summier om niet misleidend te zijn. Het bewijs verloopt m.n. niet in de gewone «derde persoon meervoud», d.w.z. het gaat niet *over* mensen, maar *tussen* mensen: het is een *dialogisch* bewijs, in de eerste en de tweede persoon enkelvoud. De crux is dat in een wijsgerige dialoog geen ander rechtsbeginsel verdedigbaar is dat verenigbaar is met de fundamentele regels van die dialoog zelf. Een filosofie die een andere rechtstheorie poneert, zou daarmee zichzelf opheffen, in die zin dat ze het recht om te filosoferen (d.w.z. in een open kritische dialoog met anderen te treden) afhankelijk maakt van de toestemming en de regulering door een of andere al of niet menselijke hogere instantie. Maar dan is zo'n filosofie zelf niet meer bij machte enige onafhankelijke grondslag te leveren of te bewijzen voor het recht van die hogere instantie — dat recht is dan zelf niet meer filosofisch verdedigbaar. Het is op de hier geschetste argumentatie dat de stelling berust dat de individualistische rechtstheorie van het *FRB* de enige filosofisch verdedigbare rechtstheorie is.

We kunnen het ook anders stellen: de individualistische rechtstheorie van het *FRB* is precies die theorie die zich op die grondslag laat rechtvaardigen. En precies dit verklaart wat Van Hoecke en Wintgens het «radicale» aspect ervan noemen. Eens de grondslag gegeven kan de theoreticus niet anders doen dan deze tot in zijn uiterste logische consequenties uit te werken. Hier geldt het woord van Socrates: «We moeten het argument volgen, waarheen ook het ons moge voeren.» Waar die consequenties botsen met onze voorthetoretische intuïties (vooroordelen), moeten we ofwel de theorie als norm voor de correctie van onze vooroordelen gebruiken, ofwel de theorie verlaten — maar dat betekent dat we dan een rechtstheorie moeten aanvaarden die filosofisch niet verdedigbaar is en/of praktisch niet operationaliseerbaar.

Als materiële rechtstheorie is het beginsel van het *FRB* op vele punten te vergelijken met de welbekende theorie van John Locke t.a.v. de natuurlijke rechten van de mensen. Het grote verschil zit in het feit dat Locke naast, en boven, de natuurlijke mensenrechten ook nog een natuurlijke wet poneert die de ondergeschikte positie van de mens t.o.v. God (en het dienaarschap van de mensen t.o.v. de door God gestelde doelen) tot uitdrukking brengt. In het *FRB* is deze godsdienstige «escape clause» niet voorhanden. Dit ontnemt auteur en lezer het excuus om, telkens wanneer een of andere conclusie uit de theorie om welke reden dan ook moeilijk verteerbaar blijkt, ad hoc de zaak te klaren door de eenvoudige verwijzing naar de goddelijke zending van de mens. Er zijn wel meer theorieën van dat type: «De mensen hebben het recht te doen wat ze willen

zolang ze het maar doen in dienst van mijn opvattingen over wat het hoogste goed is.» Het spreekt vanzelf dat zo'n theorie niet veel intellectuele discipline kan oproepen: men kan zich immers op elk moment aan elke conclusie ervan onttrekken door nader te specificeren wat men onder «het hoogste goed» wil verstaan. De theorie van het *FRB* daarentegen genereert wel zo'n discipline: ze laat iedereen de mogelijkheid te trachten zijn ideeën (over het hoogste goed of wat dan ook) te verwerkelijken, op voorwaarde dat dit kan gebeuren zonder het gelijke recht van enig ander te schenden. Zij verplicht ons m.a.w. rechtmatige (d.w.z. met het recht verenigbare) methodes te bedenken om onze problemen op te lossen, en staat ons niet toe onze idealen en opinies in te roepen als excuses om met de rechten van anderen geen rekening te houden. (Het lijkt me in elk geval een goede oefening voor juristen en studenten in het recht om te zoeken naar met het recht — of zelfs maar met het traditionele privaatrecht — verenigbare oplossingen, eerder dan bij de minste moeilijkheid om «een definitieve regeling door de wetgever of de overheid» te roepen.)

3. Rechtszekerheid, geen utopische zekerheden

Het is natuurlijk waar dat de rechtstheorie van het *FRB* of de werkelijke toepassing ervan, geen enkele garantie biedt dat de mensen hun rechtmatige vrijheid zo zullen gebruiken dat een of andere, door deze of gene gewenste, ideale eindtoestand gerealiseerd en gehandhaafd zal worden. Maar dat is uiteraard het geval voor *elke* rechtstheorie — ook voor die welke bv. een almachtige God als enig soeverein rechtssubject zou erkennen: wie zo'n theorie aanhangt, zou het eigenlijk wel godlasterlijk moeten vinden als een of andere schrijvelaar beweert in staat te zijn te voorspellen hoe zijn God zijn almacht zal gebruiken. Zo'n theorie geeft dan ook geen enkele waarborg m.b.t. de realisatie van enige gewenste uitkomst. Hetzelfde geldt a fortiori voor rechtstheorieën die de staatssoevereiniteit als fundament voor het recht poneren: wat die theorieën inhouden, is dat de formeel geldige voorschriften van de staatsoverheden «recht» creëren voor hun onderdanen, niet dat zij erop gericht zijn enig *objectief* maatschappelijk ideaal te verwerkelijken. Als er uit de geschiedenis iets te leren valt, dan is het wel dat staten instellingen zijn die bemand worden door lieden die de mantel van het staatsrecht bij voorkeur gebruiken om hun persoonlijke *subjectieve* idealen aan anderen op te dringen.

Om een extreem voorbeeld te nemen: de individualistische rechtstheorie sluit niet uit dat ieder mens van zijn recht gebruik maakt om tot zelfdoding over te gaan — en dan is het uiteraard met de individualistische rechtsorde gedaan. Maar evengoed sluit geen enkele andere rechtstheorie uit dat de soevereine rechtssubjecten, die zij erkent, van hun recht gebruik maken om al hun onderdanen uit te moorden (zoals in het mini-staatje van de heer Jones en zijn sekte in de jungle van Guyana, nog niet zo heel lang geleden).

Wat kan en zal gebeuren, is iets wat aan de controle van elke rechtstheorie ontsnapt. Het enige wat een rechtstheorie kan controleren is de logica die de oordeelsvorming t.a.v. recht en onrecht regeert. Het is merkwaardig dat zovelen dit wel erkennen m.b.t. de individualistische rechtstheorie (die dan als onpraktisch, utopisch, etc. wordt gekarakteriseerd), maar niet m.b.t. alternatieve theorieën waarin God

of de Staat niet alleen als soevereine rechtssubjecten ten tonele worden gevoerd — ondanks alle filosofische bezwaren — maar bovendien ook nog als «garanties» voor het goede verloop van de werkelijke gebeurtenissen. Alsof een utopie minder utopisch wordt wanneer ze in dikke lagen magie en bijgeloof wordt verpakt! God is niet langer in de mode: «Dan zal God ingrijpen en de zaken weer op orde brengen» is niet langer een geloofwaardig kluitje om er de mensen mee in het riet te sturen; maar is «Dan moet de Staat ingrijpen» dat dan wel?

4. Wie is een soeverein rechtssubject?

Laten we nu even aandacht geven aan de kritische kanttekeningen die Van Hoecke en Wintgens bij het *FRB* hebben gemaakt.

Het eerste punt is «de vraag naar een precieze definiëring en afbakening van [het] 'rechtssubject met eigen kritische vermogens'» (Van Hoecke en Wintgens.). Dit is een gepaste vraag, aangezien de centrale argumentatie voor het fundamenteel rechtsbeginsel steunt op het vermogen tot zelfrepresentatie in een kritische dialoog. Wie in zo'n dialoogssituatie kritisch mee-sprekt, bevestigt zichzelf daarmee als een eigenlijk rechtssubject in de zin van het *FRB*. Het bezit van die kritische vermogens (rationaliteit) is een noodzakelijke en voldoende voorwaarde. D.w.z. elke mens, qua rationeel wezen, is een eigenlijk rechtssubject, een rechtssubject in en uit zichzelf (en dus bv. niet alleen maar op grond van een of andere conventie).

Uit deze stellingname (en de argumentatie waarop ze berust) volgt uiteraard dat mensen die geen rationele wezens zijn, ook geen eigenlijke rechtssubjecten zijn: dit kan zich voordoen als gevolg van genetische defecten of zware hersenletfels. Dit betekent dat deze mensen (zoals ook dieren en andere zaken) alleen een kunstmatige en relatieve rechtspersoonlijkheid kunnen krijgen — nl. op basis van afspraken en dan nog alleen voor diegenen die dergelijke afspraken gemaakt hebben. Van Hoecke en Wintgens schrijven terecht dat «vernietiging van rationele capaciteit» afwezigheid van rationaliteit impliceert. Zij stellen dat die afwezigheid van rationaliteit «ook het geval is bij kinderen, die deze capaciteit nog niet ten volle ontwikkeld hebben». Er is echter een groot verschil tussen niet-hebben en nog-niet-ten-volle-beschikbaar-hebben. Dat men met (kleine) kinderen niet in een dialoog kan treden, betekent nog niet dat men niet met de persoon (die nu nog een klein kind is) in dialoog kan treden. Hetzelfde geldt voor slapende of bewusteloze of stomdronken mensen. Wat hieruit volgt, is dat kinderen *qua* kinderen, slapers *qua* slapers, enz. geen rechtssubjecten zijn in de zin van het *FRB*. Deze mensen zijn echter wel eigenlijke rechtssubjecten op grond van hun normale menselijke constitutie (die rationele vermogens omvat). Het is natuurlijk waar dat het in bepaalde gevallen moeilijk is uit te maken of de afwezigheid van rationeel gedrag te wijten is aan de afwezigheid van het vermogen tot rationeel gedrag of niet — maar het algemeen rechtsbeginsel, dat niemand het recht heeft over een ander te beschikken zonder diens toestemming, legt de bewijslast ter zake duidelijk op diegene die beweert dat de ander geen rechtssubject is, wanneer de normale gang van zaken is dat die ander na verloop van meer of minder tijd in staat zal zijn zijn rationaliteit daadwerkelijk te manifesteren. (Merk op

dat we met deze discussie niet langer de logische structuren van de rechtsidee onderzoeken, maar het terrein van de empirie of ervaring betreden — een terrein dat permanent in beweging is o.m. door de evolutie van de voor de relevante bewijzen in aanmerking komende wetenschappen en technologieën.) Het lijkt me redelijk ervan uit te gaan dat datgene wat zich in de normale gang van zaken ontwikkelt tot iets wat daadwerkelijk in staat is zijn rationaliteit te demonstreren, inderdaad ook een eigenlijk rechtssubject is — en deze hypothese aan te houden tot ze in het concrete geval weerlegd wordt. Ik heb er dan ook geen moeite mee ook de ongeboren menselijke foetus als een eigenlijk rechtssubject te beschouwen. Daarentegen zie ik voorlopig nog geen reden om zelfs hogere dieren als chimpansees en dolfijnen tot de klasse der eigenlijke rechtssubjecten te rekenen — hoewel ik als leek in de studie van die diersoorten uiteraard zeer voorzichtig moet zijn, zie ik nog geen aanwijzingen voor enige argumentatief gedrag dat deze dieren in staat zou stellen hun gedrag af te stemmen op enige conclusies uit beschouwingen omtrent hun wederzijdse rechten en plichten.

5. De rechtspositie van kinderen

Van Hoecke en Wintgens hebben groot gelijk als ze opmerken dat «men met zeer grote praktische problemen geconfronteerd wordt» wanneer men kinderen (en slapende, bewusteloze, stomdronken mensen, enz.) als soevereine rechtssubjecten erkent. Het is echter de vraag of die problemen minder groot — of minder praktisch — zouden zijn als men ze *niet* als soevereine rechtssubjecten zou beschouwen. Wat ik in hun opmerking bespeur, is de m.i. totaal onredelijke verwachting dat een correcte rechtstheorie a priori de onmogelijkheid van «praktische problemen» zou impliceren. Het *FRB* laat binnen de formele structuren van het recht ruimte voor een brede waaier van overwegingen (van morele, economische e.a. aard) in het licht waarvan men in concrete omstandigheden concrete problemen kan oplossen. Dat het *FRB* zich niet uitspreekt over de ontelbare manieren waarop kinderen kunnen worden behandeld en opgevoed, betekent echter niet dat het niet in staat zou zijn onderscheid te maken tussen rechtmatige en onrechtmatige praktijken ter zake.

Het beeld van de familie als «mini-staat» komt volledig voor rekening van Van Hoecke en Wintgens. Zoals zijzelf enkele regels hoger vaststellen, vergelijk ik de positie van het kind met die van een gast in het huis. Het kleine kind is daarbij een onvrijwillige gast: «aanvaarding van de rechtsorde van de familie» (Van Hoecke en Wintgens), komt er helemaal niet bij te pas. Voor het grotere kind liggen de zaken anders. Maar beiden worden door mij als eigenlijke rechtssubjecten beschouwd, zodat ook de ouders niet het recht hebben de lichamelijke of vermogensrechtelijke integriteit van het kind aan te tasten. Bovendien zie ik de verwekkers van het kind ook als diegenen die t.o.v. derden verantwoordelijk en aansprakelijk zijn voor het kind zolang zich dit niet vrijwillig aan de hoede van de ouders heeft onttrokken (*FRB*, p. 193).

Het blijft natuurlijk waar dat het *FRB* minder over de ouder/kind relatie zegt als men misschien wel zou willen; maar dat geldt a fortiori voor elke andere rechtstheorie. Wanneer men bv. erkent dat de nationale wetgevende

macht soeverein is, en m.n. het recht heeft de juridische relatie tussen ouders en kinderen tot in de kleinste details te regelen, dan heeft men nog geen enkele garantie dat die wetgever ook maar enige bepaling ter zake zal uitvaardigen, noch dat de bepalingen die hij wel uitvaardigt, ook maar enig verband hebben met wat men wel zou willen. Het is niet fair een «worst case scenario» onder de rechtsregels van het *FRB* te vergelijken met een ideale wetgever onder een andere rechtstheorie, zoals het ook niet fair zou zijn de mogelijkheid van het optreden van een Ramses of een Herodes, legitiem onder een hele resem alternatieve rechtstheorieën, te vergelijken met het gedrag van het meest ideale ouderpaar onder toepassing van de rechtsbeginselen van het *FRB*. De relevante vergelijking is dat het *FRB* kinderen als soevereine rechtssubjecten erkent en dat deze status impliceert dat anderen niet het recht hebben t.o.v. kinderen onrechtmatige daden te stellen, terwijl alternatieve rechtstheorieën helemaal geen beperkingen stellen aan wat die anderen (ouders, wetgevers) t.a.v. kinderen kunnen doen. Als men dan aanneemt dat onder andere rechtstheorieën die juridische onbepaaldheid afdoende gecompenseerd wordt door de verheven moraliteit van bv. de mensen die de wetgevende macht uitoefenen (zij maken alleen maar goede wetten), dan mag men met evenveel recht aannemen dat in een rechtsorde gebaseerd op het fundamenteel rechtsbeginsel de (geringere) juridische onbepaaldheid afdoende gecompenseerd wordt door de verheven moraliteit van bv. de mensen die de huisreglementen maken waaraan kinderen zich te houden hebben zolang ze zich als gasten in dat huis ophouden.

6. Rationaliteit en redelijkheid

De interpretatie die Van Hoecke en Wintgens geven van mijn begrip van de mens als rationeel wezen is onjuist. Om te beginnen zie ik niet in dat er in het *FRB* «meerdere betekenissen aan het begrip rationaliteit worden gegeven» (Van Hoecke en Wintgens), en m.n. niet dat «de ruime definitie [van *FRB*, p. 130] ingewisseld wordt tegen een enge definitie (op *FRB*, pp. 170-171)». Dat niet op elk moment elke component van het *definiens* nodig is als argument in het betoog, betekent toch niet dat de andere componenten verloochend worden.

Bovendien negeren Van Hoecke en Wintgens het door mij nochtans uitdrukkelijk gemaakte onderscheid tussen «rationeel» en «redelijk». Dat een mens rationeel is (een rede-hebbend wezen, d.w.z. een wezen met rationele vermogens) betekent inderdaad dat hij niet niet-rationeel kan zijn, maar niet dat hij niet onredelijk tegen een — integendeel: «Alleen van een rationeel wezen kan men zeggen dat het onredelijk is» (*FRB*, p. 5), m.a.w. alleen m.b.t. rationele wezens is de vraag of ze redelijk dan wel onredelijk zijn zinvol. Dat «de verplichting van mensen om rationeel te zijn, wordt afgeleid uit het loutere feit dat zij de mogelijkheid daartoe hebben» (Van Hoecke en Wintgens) is derhalve een onjuiste weergave van mijn stellingen. Er is geen verplichting om rationeel te zijn (d.w.z. te zijn wat men is), wel om redelijk te zijn. Mijn betoog is dan ook geen variatie op het thema «De mens heeft benen, dus hij behoort benen te hebben» (Van Hoecke en Wintgens), veeleer op het thema: als een mens benen heeft, dan behoort hij, als rationeel wezen, er zo redelijk mogelijk gebruik van te maken.

De filosofisch belangrijke vraag is, waarom de norm, dat men redelijk behoort te zijn, überhaupt geldig is. «Die vraag is zelf gewoon een bevestiging van de geldigheid van die norm» (*FRB*, p. 172). Immers, wie die vraag stelt wil de redenen kennen die voor die stelling pleiten, d.w.z. de argumenten die de aanvaarding van de stelling redelijk maken. Wie bij het stellen van zijn vraag zou laten blijken dat elk willekeurig antwoord hem evenzeer zal bevredigen, ook al is er geen enkel verband met het gevraagde, zou daarmee meteen te kennen geven dat er wat hem betreft helemaal geen vraag is. «Op geen enkele manier kan men de geldigheid van (de redelijkheidseis) in twijfel trekken. Men kan alleen weigeren na te denken; men kan op onintelligente wijze leven, maar men kan zo'n houding niet verantwoorden, noch t.o.v. zichzelf, noch t.o.v. anderen» (*FRB*, p. 172). Er kan geen filosofisch geldig argument zijn om de geldigheid van de gestelde norm te ontkrachten.

7. Recht en redelijkheid

Van Hoecke en Wintgens stellen dat «de mens te vaak [onredelijk is] om er een rechtsorde op te kunnen bouwen die louter gebaseerd is op het *FRB*». Waarschijnlijk bedoelen ze dat, gegeven de onredelijkheid van zovele mensen in zovele zaken, een rechtsorde volgens de beginselen van het *FRB*, in vele opzichten veel te wensen moet overlaten. Als ze dat bedoelen, dan ben ik het volmondig met hen eens. Alleen zou het mij wel benieuwen op welke rechtstheorie een rechtsorde dan wel moet steunen om, ondanks de onredelijkheid van zoveel mensen in zovele zaken, *niet* veel te wensen over te laten. Nogmaals: ik beweer dat de rechtstheorie van het *FRB* de enige filosofisch verdedigbare is; niet dat onder de slechtste van alle denkbare omstandigheden (inclusief het morele en culturele peil van de mensen) een wereld geordend in overeenstemming met die theorie een aangenamer plaats is dan een wereld geordend volgens een andere theorie, waarin de omstandigheden veel gunstiger zouden zijn. De rechtstheoretisch relevante bemerking is hier gewoon deze: wie onder het regime van het fundamenteel rechtsbeginsel meent dat de toestand verbeterd kan worden, die heeft daar het recht met alle rechtmatige middelen (de zijne in de eerste plaats), alleen of samen met anderen die dezelfde mening zijn toegedaan, te pogen die verbetering tot stand te brengen. Daarbij heeft niemand het recht hem te dwingen bij te dragen tot het scheppen of in stand houden van situaties die in zijn ogen verkeerd zijn. Wat de rechtstheorie van het *FRB* van zijn alternatieven onderscheidt, is toch niets anders dan dat niemand het recht heeft over anderen te beschikken.

Als — zoals Van Hoecke en Wintgens beweren — de mensen inderdaad zo onredelijk zijn, dan volgt daaruit dat, in een juridisch regime waarin de enen wel het recht hebben over de anderen te beschikken, de kans groot is dat de eerstgenoemden een onredelijk gebruik van dat recht zullen maken. Dat lijkt me even onbetwistbaar als dat uit de gegeven premisse volgt dat, in een regime waarin iedereen het recht heeft alleen over zichzelf te beschikken, de kans groot is dat mensen een onredelijk gebruik maken van hun zelfbeschikkingsrecht. Wat men hieruit kan besluiten, is dat er een grotere behoefte aan redelijkheid is, niet dat men uit een gegeven maat van onredelijkheid van de mensen ook maar iets kan afleiden omtrent de juistheid van deze of

gene rechtstheorie.

«Onredelijke mensen zullen, bij afwezigheid van georganiseerde rechtbanken binnen een op het fundamenteel rechtsbeginsel gebaseerde rechtsorde, er [niet] toe komen om in onderling overleg met de tegenpartij tot aanstelling van een onpartijdige scheidsrechter over te gaan» (Van Hoecke en Wintgens). Maar waarom zouden er in zo'n rechtsorde geen georganiseerde rechtbanken zijn? Het fundamenteel rechtsbeginsel sluit ook niet uit dat men dwang gebruikt om iemand voor de rechter te brengen — het eist enkel dat, wanneer dat ten onrechte gebeurt, het slachtoffer ten volle vergoed wordt door diegenen die hem dat onrecht hebben aangedaan. Dit betekent niet, contra Van Hoecke en Wintgens «dat alles mag... als men het slachtoffer maar vergoedt!»². Het betekent alleen dat wie een onrechtmatige daad stelt, niet het recht heeft de slachtoffers van die daad rechtsherstel en eventueel schadevergoeding te onthouden — wat het motief van zijn daad ook moge geweest zijn. Dat ik, gekleed zijnde in een gehuurd pak, besluit in het water te duiken om een kind van de verdrinkingsdood te redden, sluit niet uit dat ik niet het recht heb de verhuurder zonder vergoeding met het verlies van het pak op te zadelen.

8. Gedeelde redelijkheid

De opmerking van Van Hoecke en Wintgens over het gedeelde karakter van redelijkheid is niet zo relevant als de auteurs blijkbaar geloven: «Wie niet aanvaardt [dat individuen bereid moeten zijn hun redelijkheidsbegrip te verantwoorden en eventueel (gedwongen kunnen worden) hun redelijkheidsbegrip te herzien] beweert het monopolie te hebben over de inhoud van wat redelijk is.» Is het niet veeleer zo dat diegenen die beweren het recht te hebben anderen *te dwingen* hun redelijkheidsbegrip te herzien, aanspraak maken op een monopolie? Overigens ontken ik geenszins dat de betekenis van het begrip redelijkheid een gedeelde betekenis is. Hoe zou ik dat kunnen na al wat ik gezegd heb over de dialogische context waarin redelijkheid pas als geldige norm geopenbaard wordt? Wel ontken ik dat mensen het recht zouden hebben anderen te dwingen verantwoording te geven van hun redelijkheidsopvattingen, wanneer zij die dat recht opeisen, niet kunnen verwijzen naar een onrechtmatigheid waarvan zijzelf het slachtoffer geweest [zouden] zijn. Zo'n recht poneren komt neer op het erkennen van de tyrannie als enig legitieme rechtsorde.

Dit gezegd zijnde, moet mij toch van het hart dat ik niet begrijp hoe Van Hoecke en Wintgens ertoe komen te beweren dat ik geen oog heb voor het gedeelde karakter van de redelijkheid. Zowel in mijn ethische (*FRB*, pp. 341sq) als in mijn politieke beschouwingen (over de constitutie van de politieke ruimte, *FRB*, pp. 417-441) heb ik nadrukkelijk gewezen op het wezenlijk belang van de dialogische relaties voor de ontwikkeling van de mens tot een zelfbewust ethisch en politiek subject. Beide beschouwingen, die m.i. toch niet tot de meer obscure gedeelten van het boek kunnen worden gerekend, worden door Van Hoecke en Wint-

² Deze opmerking van Van Hoecke en Wintgens is gewoon flauw: men zou net zo goed kunnen zeggen dat onder het Belgisch recht alles mag als men maar bereid is de voorziene straffen te dragen.

gens ook expliciet genoemd in hun bespreking. Zij zullen toch wel niet verondersteld hebben dat voor mij een dialoog iets is waarin helemaal geen «gedeelde betekenissen» aanwezig zijn? Als dat zo is, dan vergissen ze zich: hoe intensiever de dialogische interactie, hoe meer betekenissen gemeengoed worden.

Even perplex laten mij hun suggesties dat ik «als denk oefening, de mens [zou] losdenken van de [sociale en historische context waarin hij opgroeit]», of dat ik zou willen ontkennen dat «op het ogenblik waarop [de mens] als een redelijk denkend wezen autonome keuzen kan maken, hij reeds in grote mate in die maatschappelijke structuren geïntegreerd is» (Van Hoecke en Wintgens). Die suggesties zijn radicaal in tegenspraak met vele uitspraken verspreid over heel het boek (o.m. *FRB*, pp. 5-6, 11, 129sq, 140sq en elders, tot en met de laatste afdeling van het boek, pp. 603-606).

Van Hoecke en Wintgens hebben natuurlijk gelijk wanneer ze stellen dat een praktische rechtsfilosofie deze feiten «niet terzijde kan schuiven»; ze moet zich erdoor echter ook niet monddood laten maken: uit het feit dat «een hele reeks keuzen reeds onvermijdelijk op definitieve wijze door de omgeving zijn gemaakt», volgt niet dat *alle* keuzen reeds «door de omgeving» zijn gemaakt en ook niet dat oog-in-oog met de traditie en de gewoonte een rechtsfilosofie alleen maar praktisch kan zijn als ze zwijgt; uit het feit, dat conformisme vaak het meest voor de hand liggende alternatief is, volgt noch dat dat altijd het geval is, noch dat er überhaupt geen sprake kan zijn van een recht om een nieuwe, ongewone, non-conformistische idee uit te proberen.

Van Hoecke en Wintgens leveren in deze context zelf een mooi staaltje van de «de mens heeft benen, dus hij behoort benen te hebben»-drogrede. Zo schrijven zij «dat ook een zekere gemeenschappelijke basismoraal een historisch gegeven is waaraan voor een bepaalde persoon op een bepaalde plaats en tijd niet te ontkomen valt. Het is dan ook onvermijdelijk dat het recht³ zich met deze basismoraal inlaat en dat als essentieel beleefde waarden dwangmatig worden opgelegd aan alle personen op een bepaald grondgebied of binnen een bepaalde groep». Laat dat inderdaad «onvermijdelijk» zijn, het zegt niets over het *recht* om «als essentieel beleefde waarden» dwangmatig op te leggen aan anderen. Als Van Hoecke en Wintgens hun opmerking als een kritiek op het fundamenteel rechtsbeginsel bedoelen — en daar lijkt het toch op — dan impliceren zij meteen dat degenen die voldoende talrijk en voldoende overtuigd van hun heilig gelijk zijn om zonder vrees voor effectief verzet hun meningen als wet voor iedereen af te dwingen, ook het recht hebben zulks te doen.

9. Psychische schade

Ook m.b.t. het begrip psychische schade lijkt de interpretatie van Van Hoecke en Wintgens niet zo goed gefun-

deerd. Wanneer zij stellen dat het juist is dat opvoeding niet mogelijk is wanneer de opvoeder niet het recht zou hebben zijn pupillen van tijd tot tijd met voor hen zeer onaangename daden of meningen te confronteren, dan zien zij daarin «een bewijs dat een kind geen volwaardig soeverein rechtssubject is» (Van Hoecke en Wintgens). Dit is al te kras: is het recht van de voetbaltrainer of de toneelcriticus, om de spelers of acteurs ongezoeten zijn mening over hun spelpeil te geven, een «bewijs» dat voetballers of acteurs geen volwaardige rechtssubjecten zijn?

Het is ook niet zo dat ik van mening ben dat «psychische schade niet behoort beschermd te worden omdat ze moeilijk kan bewezen worden» (Van Hoecke en Wintgens). Het is mijn stelling dat ze niet *in rechte* behoort beschermd te worden, ook al zou ze kunnen worden bewezen, omdat het beweerde *recht niet psychisch geschaad te worden* niet operationaliseerbaar is (zo Van Hoecke en Wintgens zelf). Heeft de godsdienstfanaat recht op schadevergoeding telkens wanneer anderen een mening verkondigen die hem met heilige verontwaardiging en walging vervult? of hebben die anderen recht op schadevergoeding wanneer hij zijn schadeclaim naar voren brengt en hen ziek maakt met de gedachte dat ze de wereld moeten delen met zijn arrogante bekrompenheid? Men kan dergelijke voorbeelden tot in het oneindige vermenigvuldigen — maar men zal er geen vinden waarin het zgn. recht niet psychisch geschaad te worden enige coherente oplossing biedt.

De kwestie lijkt me hierop neer te komen: Van Hoecke en Wintgens lezen meer in mijn tekst dan er staat. Wat ik stel, is dat een handeling die psychische schade veroorzaakt nooit per se onrechtmatig is. Dat betekent niet dat, als een onrechtmatige daad ook (of: alleen — zie infra) psychische schade veroorzaakt, dit feit geen relevante overweging zou zijn bij het bepalen van de verschuldigde schadevergoeding.

Van Hoecke en Wintgens hebben gelijk als ze schrijven dat psychische schade erger kan zijn dan fysieke. Hetzelfde geldt voor financiële schade als gevolg van verlies van reputatie. Maar dat betekent ook dat sanctionering door middel van psychische of financiële schade (of dreiging ermee) — effectiever kan zijn dan bv. boeten of gevangenisstraf bij het scheppen van sociale cohesie en het in stand houden van een zekere graad van conformisme t.a.v. bepaalde normen en waarden. Een samenleving gebaseerd op het fundamenteel rechtsbeginsel hoeft niet meer een «atomistische» samenleving te zijn dan een samenleving die voor haar interne samenhang vertrouwt op bv. een overheid en haar wetten en reglementen, haar ambtenaren en politieagenten.

Overigens is het feit dat psychische schade soms zwaarder kan aankomen dan andere, helemaal geen relevante kritiek op het fundamenteel rechtsbeginsel: ik heb nooit beweerd dat een onrechtmatigheid het ergste is wat een mens kan overkomen — en ik ben niet geneigd een rechtstheorie op te bouwen op basis van casuïstische reacties van het type «Dit schokt mij; het zou verboden moeten worden».

10. Enkele detailpunten

M.b.t. mijn stelling, dat laster per se geen onrechtmatige daad is, beweren Van Hoecke en Wintgens dat men daarmee «een inflatie van laster» riskeert. Ten eerste moet men wel bedenken dat de verwerping van mijn stelling altijd al

³ Zij bedoelen hier duidelijk het effectief *geldende* recht (los van enige overweging m.b.t. de rechtsfilosofische *geldigheid* ervan): minder misleidend is het te spreken, niet over *het recht*, maar over hetgeen in een bepaalde socio-historische context door de heersende opinies als «recht» wordt beschouwd.

geleid heeft tot problemen i.v.m. de vrijheid van meningsuiting; ten tweede betekent een «inflatie van laster» — als we de beeldspraak overnemen — ook een ontwaarding van de (geloofwaardigheid van) lasterpraatjes; ten derde zijn er ook binnen het kader van het fundamenteel rechtsbeginsel mogelijkheden te over om het verspreiden van lasterlijke leugens te ontmoedigen en tegen te gaan; ten vierde kan men niet zeggen dat «een verbod van laster» heel effectief werkt. De bewering van Van Hoecke en Wintgens, dat het bestaan van een verbod op het toebrengen van (ernstige) psychische schade, een «*belangrijke preventieve werking* heeft» lijkt mij, bij afwezigheid van empirische gegevens, volkomen uit de lucht gegrepen.

Van Hoecke en Wintgens vragen zich terecht af waarom iemand die een onrechtmatige daad stelt die geen schade veroorzaakt aan een ander (bv. het laten lopen van een hond in andermans bos), schadevergoeding zou moeten betalen. Zij verwijzen daarbij naar *FRB*, pp. 232-233. Daar staat echter alleen dat zo iemand het risico loopt *ex post facto* een prijs te moeten betalen voor het ongeoorloofd gebruik van andermans goed. Bij die prijs kan een vergoeding voor «psychische schade» (de ergernis van de eigenaar van het bos) worden gevoegd — zoals gezegd, niet omdat het veroorzaken van psychische schade per se onrechtmatig is, maar omdat de steller van een onrechtmatige daad gehouden is tot de vergoeding van de gehele schade.

In het *FRB* is geen sprake van een onafhankelijk strafrecht. Tussen twee soevereine rechtssubjecten kan er alleen sprake zijn van rechtsherstel en schadevergoeding door degene die zich zonder toestemming in het vermogensdomein van de ander heeft begeven⁴. Het is pas wanneer deze zich

⁴ Dit moet uiteraard ruim geïnterpreteerd: het betreft niet alleen «zich persoonlijk in andermans domein begeven», maar ook alle

aan die verplichting onttrekt (en aldus weigert zich uit het domein van de ander terug te trekken), dat hij geacht moet worden afstand te doen van zijn zelfbeschikkingsrecht en zichzelf tot ondergeschikt element in het domein van die ander te maken. Zolang hij niet aanbiedt vooralsnog de ander te vergoeden voor de hem aangedane schending van zijn recht en de daaruit voortvloeiende schade, zolang heeft die ander het recht over hem te beschikken. Men kan dit laatste «strafrecht» noemen, maar het is in feite slechts een toepassing van de regel dat ieder soeverein rechtssubject het recht heeft over zijn eigen middelen te beschikken. Ik zie deze principiële benadering van het strafrecht trouwens als een van de pluspunten van de individualistische rechtstheorie t.o.v. bv. de heersende rechtsopvatting, waarin 1) het strafrecht helemaal niet op principiële wijze in het recht geïntegreerd is; 2) de wetgever op elk moment onverschillig welke handeling, gedraging of houding tot misdrijf kan verklaren (ook als er geen sprake is van een onrechtmatigheid — bv. slachtofferloze misdaden); 3) het slachtoffer vaak een totaal-vergeten partij is; en 4) de bereidheid van de dader om zijn slachtoffer volledig te vergoeden niet noodzakelijk een einde maakt aan het strafproces of aan de straf.

F. Van Dun

ongeoorloofde grensoverschrijdende effecten die uitgaan van iemands handelingen (of bezittingen) en in het domein van de ander terechtkomen, voor zover ze het karakter van een fysieke of materiële interventie hebben (stof, geluid, trillingen, loslopende dieren, enz.).

RECHTSPRAAK

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 5 FEBRUARI 1987

Voorzitter: de h. Janssens

Raadsheer-rapporteur: de h. Mahillon

Advocaat-generaal: de h. Piret

Advocaten: mrs. Bützler en Houtekier

Burgerlijke rechtspleging — Uitvoerend beslag op onroerend goed — Hoger beroep — Betekening — Nietigheid.

Het hoger beroep tegen een beslissing inzake uitvoerend beslag op onroerend goed moet op straffe van nietigheid aan de partij of aan de gekozen woonplaats betekend worden.

M. t/ Van A.

Gelet op het arrest op 18 april 1985 door het Hof van Beroep te Antwerpen gewezen;

Over het middel, afgeleid uit de schending van de artikelen 860, eerste lid, 862, § 1, 4°, en § 2, en 1625, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek;

doordat het hof van beroep het hoger beroep van eiseres, ingesteld bij verzoekschrift neergelegd op 11 december 1981, niet toelaatbaar verklaart, op grond: «dat ingevolge artikel 1625, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek het hoger beroep aan de partij dient te worden betekend, dat wil zeggen bij deurwaardersexploot (artikel 32 van het Gerechtelijk Wetboek); dat het niet naleven van deze betekenvorm de nietigheid van het instellen van het hoger beroep met zich brengt, aangezien het de miskennis betekent van het optreden van de gerechtsdeurwaarder als ministerieel ambtenaar (artikel 862, § 1, 4°, van het Gerechtelijk Wetboek) en de rechter deze nietigheid zelfs ambtshalve moet uitspreken (artikel 862, § 2, van het Gerechtelijk Wetboek)»;

terwijl geen proceshandeling nietig kan worden verklaard, indien de wet de nietigheid ervan niet uitdrukkelijk heeft bevolen en artikel 1625, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek, geenszins op straffe van nietigheid voor-

schrijft dat het hoger beroep tegen een beslissing inzake uitvoerend beslag op onroerend goed wordt betekend aan de partij of aan de gekozen woonplaats; zodat het hof van beroep het hoger beroep van eiseres niet wettig ontoelaatbaar kon verklaren op grond dat het naleven van de door artikel 1625, eerste lid, voorgeschreven pleegvorm de nietigheid van het instellen van dit hoger beroep met zich brengt (schending van de artikelen 860, eerste lid, en 1625, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek), dat zulks de miskenning betekent van het optreden van de gerechtsdeurwaarder als ministerieel ambtenaar (schending van artikel 862, § 1, 4°, van het Gerechtelijk Wetboek) en dat de rechter deze nietigheid zelfs ambtshalve moet uitspreken (schending van artikel 862, § 2, van het Gerechtelijk Wetboek):

Overwegende dat luidens artikel 860, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek geen proceshandeling nietig kan worden verklaard, indien de wet de nietigheid ervan niet uitdrukkelijk heeft bevolen;

Overwegende dat artikel 1625, eerste en tweede lid, van hetzelfde wetboek als volgt luidt:

«Het hoger beroep (tegen een beslissing inzake uitvoerend beslag op onroerend goed) wordt betekend aan de partij of aan de gekozen woonplaats.

De beslagene kan in hoger beroep geen andere middelen voordragen dan die welke in eerste aanleg zijn aangevoerd. De akte van hoger beroep vermeldt de grieven, alles op straffe van nietigheid»;

Overwegende dat de eerste drie zinnen van artikel 1625 bijna woordelijk werden overgenomen van artikel 71 van de wet van 15 augustus 1854 over de gedwongen onteigening, gewijzigd bij koninklijk besluit nr. 300 van 30 maart 1936; dat al die pleegvormen, betekening van het hoger beroep inbegrepen, bij die wet uitdrukkelijk op straffe van nietigheid voorgeschreven waren, alhoewel ook daar de woorden «alles op straffe van nietigheid» enkel in de zin over de grieven voorkwamen;

Dat niet blijkt dat met dezelfde bewoordingen het Gerechtelijk Wetboek iets anders bedoelt dan de vroegere wetgever;

Dat het middel faalt naar recht;

(...)

NOOT—In dezelfde zin: Engels, C., *Het uitvoerend beslag op onroerend goed*, 1981, 339, nr. 536; anders: de Leval, G., «La saisie immobilière», in *Rép. Not.*, XIII, 1984, 232, nr. 579.

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER — 23 FEBRUARI 1987

Voorzitter: de h. Soetaert

Raadsheer-rapporteur: de h. Bosly

Advocaat-generaal: mevr. Liekendaël

Advocaten: mrs. Simont en Bützler

1. Algemene rechtsbeginselen — Wederkerigheid van verdragen — 2. Verdrag — Wederkerigheid — Strekking — 3. Sociale zekerheid internationaal — Belgisch-Algerijns Verdrag — Werkloosheid — Pas afgestudeerde jonge werknemers.

1. Het beginsel van de wederkerigheid van verdragen is geen algemeen rechtsbeginsel.

2. Het in een verdrag gehuldigde wederkerigheidsbeginsel impliceert niet dat de wetgevingen van de staten die partij zijn bij het verdrag, aan degenen die eraan onderworpen zijn, noodzakelijk gelijkwaardige voordelen toekennen.

3. Nu het Belgisch-Algerijns Verdrag betreffende de sociale zekerheid de werkloosheidsverzekering vermeldt, zonder dienaangaande zijn inwerkingtreding aan enige bijzondere voorwaarde te onderwerpen, is het zonder belang dat de bij de Belgische wet aan de werklozen toegekende rechten ruimer zijn dan die welke de Algerijnse wet hun zou toekennen of zelfs dat deze laatste wet niet bestaat.

R.V.A. t/ M.

Gelet op het bestreden arrest, op 22 maart 1985 door het Arbeidshof te Luik gewezen;

(...)

Overwegende dat, krachtens het enig artikel van de wet van 3 juli 1969 houdende goedkeuring van het Algemeen Verdrag betreffende de sociale zekerheid tussen het Koninkrijk België en de Democratische Volksrepubliek Algerië, ondertekend te Brussel op 27 februari 1968, dat verdrag volkomen uitwerking heeft; dat artikel 1 van het Verdrag luidt «De Belgische of Algerijnse onderdanen die werknemer zijn of, ingevolge de in artikel 2 van dit Verdrag opgesomde wetgevingen betreffende de sociale zekerheid, met werknemers gelijkgesteld zijn, vallen respectievelijk onder de in Algerië of in België van kracht zijnde wetgevingen en genieten, evenals hun rechthebbenden, van de voordelen ervan, onder dezelfde voorwaarden als de onderdanen van elk van deze Staten»; dat artikel 2, § 1, bij de sociale zekerheidswetgevingen waarop het Verdrag van toepassing is, enerzijds, sub 1°, f, de Belgische wetgeving betreffende de organisatie van de steun aan onvrijwillig werklozen, anderzijds, sub 2°, g, de Algerijnse wetgeving inzake werkloosheidsverzekering vermeldt;

Overwegende dat aldus in het Verdrag het beginsel van de wederkerigheid wordt gehuldigd; dat dit beginsel, dat evenwel geen algemeen rechtsbeginsel is, niet impliceert dat de wetgevingen van de Staten, die partij zijn bij het Verdrag, aan degenen die eraan onderworpen zijn, noodzakelijk gelijkwaardige voordelen toekennen;

Dat, nu het Belgisch-Algerijns Verdrag, dat betrekking heeft op de sociale zekerheid, ten deze uitdrukkelijk de werkloosheidsverzekering vermeldt, zonder dienaangaande zijn inwerkingtreding aan enige bijzondere voorwaarde te onderwerpen, het zonder belang is dat de bij de Belgische wetgeving aan de werklozen toegekende rechten ruimer zijn dan die welke de Algerijnse wetgeving hun zou toekennen of zelfs dat deze laatste wetgeving niet bestaat;

Dat het middel, in zoverre het de miskenning van het beweerde algemeen rechtsbeginsel van wederkerigheid aanvoert, niet ontvankelijk is, en, voor het overige, faalt naar recht;

NOOT—Zie Cass., 16 december 1985, *R.W.*, 1986-87, 165, met conclusie van de advocaat-generaal Lenaerts, in verband met het Belgisch-Marokkaans sociale-zekerheidsverdrag, dat ten aanzien van de werkloosheidsverzekering

zijn inwerkingtreding wel aan een bijzondere voorwaarde onderwerpt, namelijk het uitvaardigen van een administratieve beschikking die de datum en toepassingsmodaliteiten vaststelt.

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER — 6 APRIL 1987

Voorzitter: de h. Bosly
Raadsheer-rapporteur: mevr. Charlier
Eerste advocaat-generaal: de h. Duchatelet
Advocaten: mrs. Kirkpatrick en Draps

Arbeidsovereenkomst — Handelsvertegenwoordiger — Art. 93, eerste lid, A.O.W. — Dwingend recht.

Er mag niet worden afgeweken van de bepalingen van art. 93 A.O.W. volgens welke de handelsvertegenwoordiger die een bij overeenkomst bepaalde cliënteel of sector alleen moet bezoeken, tijdens de uitvoering van zijn overeenkomst recht heeft op commissieloon voor de zaken die de werkgever zonder de tussenkomst van de handelsvertegenwoordiger met die cliënteel of in die sector sluit.

N.V. M. t/ I.

Gelet op het bestreden arrest, op 13 mei 1985 door het Arbeidshof te Bergen gewezen;

(...)

Over het tweede middel: schending van de artikelen 97 van de Grondwet, 1319, 1320, 1322 van het Burgerlijk Wetboek, 89, 93 van de wet van 3 juli 1978 betreffende de arbeidsovereenkomsten en, voor zoveel nodig, 3 en 7 van de wet van 30 juli 1963 tot instelling van het statuut van de handelsvertegenwoordigers,

doordat het arrest, dat na vernietiging van het beroepen vonnis met nieuwe beschikkingen uitspraak doet, «zegt dat het op 21 maart 1980 ondertekend contract en aanhangsel nietig zijn wat de uitsluiting van het onrechtstreekse commissieloon aan (verweerder) betreft; bijgevolg zegt dat het onrechtstreekse commissieloon hem verschuldigd is vanaf 21 maart 1980 tot 1 april 1981 (einde van het contract)», (...)

Overwegende dat niet mag worden afgeweken van de bepalingen van artikel 93 van de wet van 3 juli 1978 volgens welke de handelsvertegenwoordiger die een bij overeenkomst bepaalde cliënteel of sector alleen moet bezoeken, tijdens de uitvoering van zijn overeenkomst recht heeft op commissieloon voor de zaken die de werkgever zonder de tussenkomst van de handelsvertegenwoordiger met die cliënteel of in die sector sluit;

(...)

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER — 6 APRIL 1987

Voorzitter: de h. Bosly
Raadsheer-rapporteur: mevr. Charlier
Eerste advocaat-generaal: de h. Duchatelet
Advocaten: mrs. Draps en Bützler

Arbeidsongeval — Toepassingsfeer — Schouwspelartiesten — Film — Figurant.

Uit de bewoordingen van art. 3, 2°, K.B. 29 november 1969 blijkt dat de Arbeidsongevallenwet enkel toepassing vindt op de schouwspelartiesten en niet op alle personen die in een film of schouwspel optreden.

A. t/ Fonds voor Arbeidsongevallen en N.V. C.

Gelet op het bestreden arrest, op 23 juni 1986 door het Arbeidshof te Brussel gewezen;

Over het eerste middel: schending van de artikelen 1, 1°, van de Arbeidsongevallenwet van 10 april 1971, 3, 2°, van het koninklijk besluit van 28 november 1969 tot uitvoering van de wet van 27 juni 1969 tot herziening van de besluitwet van 28 december 1944 betreffende de maatschappelijke zekerheid der arbeiders en, voor zoveel nodig, 2, § 1, 1°, van die wet,

doordat het arrest vaststelt: dat de tweede verweerder een film aan het maken was in België, dat eiser, landbouwer van beroep, in contact was gebracht met de kineast om op te treden in een scène waarin hij achter op een kar de teugels van drie paarden moest houden, dat eiser voor iedere prestatie 800 frank ontving, dat op 14 augustus 1977, de dag waarop tot de opname werd besloten, een van de door eiser vastgehouden paarden steigerde en de paarden er in een andere richting vandoor gingen, waarbij een van de dieren eiser ten val bracht en hem door een hoeftrap ernstig verwondde; het arrest vervolgens, met wijziging van het beroepen vonnis, en voornamelijk op grond dat eiser een figurantenrol vervulde en van hem alleen verwacht werd dat hij lichamelijk tegenwoordig was in een scène waaraan hij een zekere materiële medewerking verleende die niet die van een artiest was, beslist «dat er geen redenen zijn om de prestatie (van eiser) te rekenen tot de categorie van de schouwspelartiesten, zoals onder meer de aanvullingsartiesten» in de zin van artikel 3, 2°, van het koninklijk besluit van 28 november 1969 en, derhalve, voor recht zegt dat de Arbeidsongevallenwet van 10 april 1971 ten deze niet van toepassing is, eisers oorspronkelijke vordering tot vergoeding bijgevolg afwijst en hem veroordeelt om aan de eerste verweerder de door laatstgenoemde ter uitvoering van het beroepen vonnis betaalde en op het provisioneel bedrag van een frank geraamde sommen terug te betalen,

(...)

Overwegende dat artikel 3, 2°, van het koninklijk besluit van 28 november 1969 de wet van 10 april 1971 van toepassing verklaart onder meer «op de schouwspelartiesten zoals de dramatische, lyrische, choreografische en variété-artiesten, alsmede de musici, de orkestleiders, de balletmeesters en aanvullingsartiesten die tegen betaling van een loon aangeworven worden om op te treden tijdens voorstellingen, repetities, radio- of televisieuitzendingen, film, plaat- of bandopnamen (...);»

Overwegende dat uit de bewoordingen van die bepaling blijkt dat ze niet slaat op alle personen die tegen betaling van een loon optreden in de aangegeven omstandigheden, maar uitsluitend op de schouwspelartiesten;

Dat het middel faalt naar recht;

(...)

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 11 JUNI 1987

Voorzitter : de h. Mahillon

Raadsheer-rapporteur : mevr. Charlier

Advocaat-generaal : de h. Piret

Advocaten : mrs. Gérard en Simont

Voorrecht — Kosten tot behoud van de zaak — Begrip.

Onder kosten tot behoud van de zaak in de zin van art. 20, 4°, Hypotheekwet, valt de betaling van B.T.W. die bij de invoer van meubelen welke bestemd waren voor de verkoop op de binnenlandse markt, nodig was om te verhinderen dat ze ongeschikt werden voor dat gebruik.

Faillissement D. t/ N.V. C.

Gelet op het bestreden arrest, op 24 juni 1985 door het Hof van Beroep te Brussel gewezen;

Over het middel: schending van de artikelen 12, 13, 20, 4°, van de Hypotheekwet van 16 december 1851 waarbij titel XVIII van boek III van het Burgerlijk Wetboek is vervangen, 97 van de Grondwet en, voor zoveel nodig, 23 en 24, eerste lid, van het Wetboek van de Belasting op de Toegevoegde Waarde,

doordat het arrest beslist dat de door verweerster als belasting op de toegevoegde waarde voorgeschoten bedragen en de bedragen die haar verschuldigd zijn ter vergoeding van de handelingen welke ze heeft verricht bij de inkleding van goederen, ten deze van de door de failliet verklaarde vennootschap in België ingevoerde meubels «Roche-Bobois», kosten zijn tot behoud van de zaak gemaakt in de zin van artikel 20, 4°, van de Hypotheekwet en, bijgevolg, dat de door verweerster overgelegde schuldvorderingen van 247.532 frank en 13.243 frank moeten worden opgenomen in de krachtens die bepaling door een voorrecht gewaarborgde passiva van de failliete boedel, op grond dat niet wordt betwist dat de ingevoerde goederen waarvan de eigendom uiterlijk op het tijdstip van de verzending van de meubelen vanuit Frankrijk of Italië op de achteraf failliet verklaarde vennootschap was overgegaan, «bestemd waren voor verkoop op de Belgische binnenlandse markt, dat uit de door (verweerster) overgelegde stukken blijkt dat die goederen zijn 'ingevoerd voor verbruiksdoeleinden', dat die 'verklaring van verbruik' impliceert dat de B.T.W. vooraf of gelijktijdig is betaald, dat (verweerster) daaruit afleidt dat zonder die betaling van de B.T.W. de koopwaar werkelijk ongeschikt zou zijn voor het gebruik overeenkomstig de door de koopman eraan gegeven bestemming, dat (eiser q.q.) tevens oordeelt dat de goederen niet geschikt waren voor het gebruik waartoe ze bestemd waren, aangezien zij niet op de Belgische markt konden worden gebracht zolang de douaneformaliteiten, waaronder de betaling van de B.T.W., niet vervuld waren, doch eraan toevoegt dat (verweerster), door de B.T.W. te betalen bij de invoer, het mogelijk heeft gemaakt de goederen op de markt te brengen en ze geschikt te maken voor het gebruik waartoe ze bestemd waren en niet dat gebruik te behouden, dat (eiser) toegeeft dat de betaling van de B.T.W. een wezenlijk vereiste was om goederen op de Belgische markt te brengen, dat die

betaling is geschied, zodat aan (verweerster) het voorrecht van artikel 20, 4°, van de Hypotheekwet moet worden toegerekend, aangezien die uitgave tot doel heeft gehad te verhinderen dat de zaak niet langer aan haar doel of bestemming zou beantwoorden», en dat «door de betaling van de B.T.W. voorkomen is kunnen worden dat de goederen ongeschikt werden voor het gebruik»,

terwijl, eerste onderdeel, het behoud van de zaak dat door de uitgave mogelijk moet zijn gemaakt opdat de schuldeiser zich kan beroepen op het voorrecht van artikel 20, 4°, van de Hypotheekwet, het gebruik is overeenkomstig de functie van de zaak en niet alleen het gebruik of de commerciële exploitatie ervan door de schuldenaar; de vaststelling dat de ingevoerde goederen bestemd waren om verkocht of afgezet te worden op de Belgische markt, niet verwijst naar het gebruik waartoe die goederen bestemd waren als meubilair maar naar het gebruik ervan als handelsvoorwerp door de failliete vennootschap; het arrest bijgevolg, nu het beslist dat de betaling van de B.T.W. het behoud van het gebruik van de zaak, zoals het door het arrest wordt omschreven, mogelijk had gemaakt en dat de uit die betaling en uit de door verweerster verrichte handelingen ontstane schuldvordering gewaarborgd was door het voorrecht van artikel 20, 4°, van de Hypotheekwet, aan dat voorrecht een ruimere dan de wettelijke draagwijdte geeft en derhalve de beslissing niet naar recht verantwoordt (schending van de artikelen 12, 13 en 20, 4°, van de Hypotheekwet);

tweede onderdeel, de kosten voor het behoud van de zaak gemaakt in de zin van artikel 20, 4°, van de Hypotheekwet de kosten zijn zonder welke de zaak ongeschikt zou zijn geworden voor het gebruik waartoe ze was bestemd, en niet de kosten zonder welke zij ongeschikt is voor dat gebruik; artikel 24, § 1, van het Wetboek van de Belasting op de Toegevoegde Waarde bepaalt dat bij invoer het belastbaar feit plaatsvindt op het tijdstip van het binnenkomen van het goed op het Belgisch grondgebied; die regel impliceert dat een goed, dat op het Belgische grondgebied wordt binnengebracht met het doel, zoals het arrest vaststelt, verkocht te worden op de Belgische binnenlandse markt, ongeschikt is voor dat gebruik zolang de belasting niet is betaald; daaruit volgt dat de betaling van de bij de invoer verschuldigde belasting door verweerster, in strijd met wat het arrest beslist, niet tot doel had te verhinderen dat de koopwaar ongeschikt zou worden voor het gebruik waartoe ze bestemd was en dus dat gebruik te behouden, maar tot doel had de koopwaar geschikt te maken voor dat gebruik (schending van de artikelen 20, 4°, van de Hypotheekwet en, voor zoveel nodig, 23 en 24, § 1, van het Wetboek van de Belasting op de Toegevoegde Waarde);

derde onderdeel, de regel volgens welke de kosten voor behoud alle uitgaven zijn zonder welke de zaak geheel of gedeeltelijk teniet zou zijn gegaan of ongeschikt zou zijn geworden voor het gebruik waartoe ze bestemd was, de rechter de verplichting oplegt na te gaan of het optreden van de schuldeiser die het voorrecht van artikel 20, 4°, van de Hypotheekwet opeist, op het tijdstip van die tussenkomst nodig was om te voorkomen dat de zaak teniet zou gaan of beschadigd zou raken of om haar geschikt te houden voor het gebruik ervan; uit geen enkele vaststelling of vermelding in het arrest volgt dat de koopwaar, die vanaf de dag van de verzending eigendom was geworden van de

achteraf failliet verklaarde vennootschap, op het tijdstip van de betaling van de B.T.W. door verweerster het voorwerp dreigde te worden van maatregelen van de administratie om de betaling van de belasting te verzekeren; de noodzaak voor verweerster om in te grijpen volgt noch uit de door het arrest vastgestelde omstandigheid dat de betaling van de B.T.W. een wezenlijk vereiste was om de koopwaren op de Belgische markt te kunnen brengen, noch uit het eveneens door het arrest vastgestelde feit dat de betaling was geschied en dat daardoor had kunnen worden voorkomen dat de goederen ongeschikt werden voor het gebruik ervan; het arrest bijgevolg niet naar recht verantwoord is in zoverre het beslist dat de door verweerster overgelegde schuldvordering opgenomen wordt in de passiva van de failliete boedel die gewaarborgd worden door een voorrecht van de kosten voor het behoud van de zaak (schending van artikel 20, 4°, van de Hypotheekwet); het arrest althans niet antwoordt op de conclusie waarin eiser q.q. betoogde «dat de inbeslagneming of de verbeurdverklaring door de douane enkel een mogelijkheid is die (voor laatstgenoemde) openstaat, dat ze uiteraard enkel mogelijk is wanneer de invoer onregelmatig is, dat niet bewezen is dat zulks het geval is geweest, dat er te dezen nooit sprake is geweest van een dreigende inbeslagneming door de douane», en derhalve niet regelmatig met redenen is omkleed (schending van artikel 97 van de Grondwet):

Wat het eerste onderdeel betreft:

Overwegende dat de kosten voor het behoud van de zaak gemaakt in de zin van artikel 20, 4°, van de Hypotheekwet van 16 december 1851 alle uitgaven zijn zonder welke de zaak geheel of gedeeltelijk teniet zou zijn gegaan, of althans ongeschikt zou zijn geworden voor het gebruik waartoe ze bestemd was;

Overwegende dat krachtens die regel de rechter diende na te gaan of de betalingen, waarvoor de terugbetaling door verweerster wordt gevorderd, nodig waren om te verhinderen dat de meubelen niet langer aan hun doel of bestemming zouden beantwoorden;

Overwegende dat het arrest vaststelt «dat de ingevoerde goederen bestemd waren voor verkoop op de Belgische binnenlandse markt» en dat «(eiser) toegeeft dat de betaling van de B.T.W. een wezenlijk vereiste was om de goederen op de Belgische markt te kunnen brengen»;

Dat het arrest dus door te beslissen «dat die uitgave tot doel had te verhinderen dat de zaak niet langer aan haar doel of bestemming zou beantwoorden» en «dat door de betaling van de B.T.W. is kunnen worden voorkomen dat de goederen ongeschikt werden voor het gebruik», vernoemd artikel 20, 4°, niet schendt en de beslissing naar recht verantwoordt;

Dat dit onderdeel niet kan worden aangenomen;

Wat het tweede onderdeel betreft:

Overwegende dat het arrest vaststelt «dat de ingevoerde goederen reeds aan D. (de failliete vennootschap) toebehoorden op het ogenblik van de invoer, aangezien de eigendomsovergang plaatsvindt op het tijdstip waarop er wils-overeenstemming is bereikt in een verkoopsovereenkomst, of, als het soortzaken betreft, op het tijdstip van de specificatie, dat is uiterlijk op het ogenblik van de verzending van de meubelen uit Frankrijk of Italië voor levering aan D.; dat niet wordt betwist dat de ingevoerde goederen bestemd

waren voor verkoop op de Belgische binnenlandse markt; dat uit de door (verweerster) overgelegde stukken blijkt dat die goederen zijn 'ingevoerd voor verbruiksdoeleinden'»;

Overwegende dat hieruit volgt dat de litigieuze meubelen bestemd waren voor verkoop, zodat de betaling van de B.T.W. nodig was om te verhinderen dat ze ongeschikt zouden worden voor dat gebruik;

Dat dit onderdeel niet kan worden aangenomen;

Wat het derde onderdeel betreft:

Overwegende dat eiser, blijkens de vaststellingen van het arrest, «betoogt dat het onjuist is te beweren dat zonder het optreden van (verweerster) voor de invoer van de goederen, de zaak voorgoed verloren zou zijn gegaan en verschillende mogelijkheden opsomt die het douanestelsel biedt voor de een of andere vorm van verblijf van de goederen zonder heffing van rechten»; dat het vermeldt dat «die verschillende gevallen zich niet voordoen in het onderhavige geval aangezien het hier goederen betreft 'die zijn ingevoerd voor verbruiksdoeleinden', dat wil zeggen met de verplichting om B.T.W. te betalen»;

Overwegende dat het arrest met die vaststellingen en vermeldingen antwoordt op de in dat onderdeel weergegeven conclusie; dat dit onderdeel, in zoverre het de schending van artikel 97 van de Grondwet aanvoert, feitelijke grondslag mist;

Overwegende voor het overige dat de in het antwoord op het eerste onderdeel weergegeven redengeving van het arrest een voldoende wettelijke grondslag verschaft aan de beslissing, zonder dat het hof van beroep nog verplicht zou zijn na te gaan of de litigieuze goederen werkelijk het voorwerp dreigden te worden van maatregelen van de administratie ten einde de betaling van de belasting te verzekeren;

Dat dit onderdeel niet kan worden aangenomen;

(...)

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER — 17 JUNI 1987

Voorzitter: de h. Soetaert

Raadsheer-rapporteur: de h. Marchal

Advocaat-generaal: de h. Lenaerts

Advocaat: mr. Bützler

Werkloosheid — Recht op uitkeringen — Behoud — Arbeid verrichten voor derde — Niet in loondienst — Inkomsten.

Wanneer de werkloze tijdens zijn werkloosheid arbeid voor een derde maar niet in loondienst verricht, dient onder inkomen te worden verstaan de ontvangen materiële voordelen, verminderd met de uitgaven en lasten die aan de verrichte arbeid verbonden zijn.

V. t/ R.V.A.

Gelet op het bestreden arrest, op 9 januari 1986 door het Arbeidshof te Gent, afdeling Brugge, gewezen;

(...)

Overwegende dat, blijkens artikel 126 van het koninklijk besluit van 20 december 1963 betreffende arbeidsvoorziening en werkloosheid, geen aanspraak op werkloosheidsuitkering heeft de werknemer die gedurende zijn werkloosheid arbeid voor een derde, al dan niet in loondienst, verricht, waarvoor hij enig loon of materieel voordeel ontvangt, dat tot zijn levensonderhoud en dat van zijn gezin kan bijdragen; dat, krachtens artikel 128 van dat besluit, die werknemer zijn aanspraak op werkloosheidsuitkering evenwel onder de bij dat artikel gestelde voorwaarden kan behouden;

Overwegende dat, krachtens artikel 146, §§ 1 en 2, tweede lid, 4°, van voormeld koninklijk besluit, de werknemer die met toepassing van artikel 128 zijn aanspraak op werkloosheidsuitkering behouden heeft en uit de toegestane arbeid of hulp een inkomen geniet waarvan het dagelijks bedrag lager is dan het bedrag van de werkloosheidsuitkering bepaald voor zijn categorie, verhoogd met 40% en op de naasthogere frank afgerond, recht heeft op een werkloosheidsuitkering waarvan het bedrag gelijk is aan het verschil tussen het zoëven opgegeven bedrag en het bedrag van het inkomen, zonder het bedrag van de werkloosheidsuitkering te kunnen overschrijden;

Overwegende dat, wanneer de arbeid voor een derde niet in loondienst wordt verricht, onder inkomen dient te worden verstaan de ontvangen materiële voordelen verminderd met de uitgaven en lasten die aan de verrichte arbeid verbonden zijn;

Overwegende dat uit de vaststellingen van het arrest blijkt dat eiser zijn activiteit niet in loondienst uitoefende;

Dat het arrest, door te beslissen dat eisers «bruto-inkomen» zonder enige aftrek van kosten in aanmerking dient te worden genomen (artikel 146, §§ 1 en 2, 4°, K.B. 20 december 1963), schendt;

(...)

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 19 JUNI 1987

Voorzitter: de h. Soetaert

Raadsheer-rapporteur: de h. Rauws

Advocaat-generaal: de h. Velu

Advocaten: mrs. De Bruyn, Bayart en De Gryse

Stedebouw — Gemeenschap en gewest — Onrechtmatige overheidsdaad — Voorlopig stelsel van de wet van 1 augustus 1974 — Zonder de vereiste beraadslaging uitgevaardigd koninklijk besluit — 1. Lasten van het verleden voor het Vlaamse Gewest — 2. Verlies van een kans — 3. Schade.

1. *Uit geen wetsebepaling volgt dat, wanneer de Belgische Staat onder het voorlopige stelsel van de wet van 1 augustus 1974 een koninklijk besluit heeft uitgevaardigd hoewel het bevoegde Vlaamse ministerieel comité voor gewestelijke aangelegenheden over het ontwerp ervan niet had beraadslaagd, die onregelmatigheid wettelijk moet worden toegerekend aan het ingevolge art. 3 van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 sedert 1 oktober 1980 met rechtspersoonlijkheid beklede Vlaamse Gewest.*

2. *Wanneer de rechter oordeelt dat een eigenaar door*

een onrechtmatige daad van de Belgische Staat een kans verloren heeft om zijn gronden in een bouwzone te zien opnemen en dat hij daardoor schade heeft geleden, beslist hij wettig dat de Staat die schade moet vergoeden.

3. *Wanneer een arrest, zonder op dit punt te worden gekritiseerd, oordeelt dat een gewestplan en het koninklijk besluit dat het heeft goedgekeurd, door een onrechtmatige daad van de Belgische Staat niet mogen worden toegepast maar enkel in feite effect sorteren, staat art. 37 Stedebouwwet er niet aan in de weg dat het arrest het recht op schadevergoeding van de benadeelde particulier en de omvang ervan fundeert op art. 1382 B.W.*

Belgische Staat t/ B. en Vlaamse Gewest

Gelet op het bestreden arrest, op 8 mei 1985 door het Hof van Beroep te Brussel gewezen;

Over het eerste middel: schending van de artikelen 107quater van de Grondwet, 1, § 1, 3, 6, § 1, 1, 1°, van de bijzondere wet tot hervorming der instellingen van 8 augustus 1980, 1, eerste en vierde lid, van de wet van 5 maart 1984 betreffende de saldi en de lasten van het verleden van de Gemeenschappen en de Gewesten en de nationale economische sectoren.

doordat het arrest, na eraan te hebben herinnerd dat de vordering van verweerster, in zoverre ze steunde op artikel 37 van de wet van 29 maart 1962, gericht was tegen het Vlaamse Gewest, en in zoverre ze steunde op artikel 1382 van het Burgerlijk Wetboek, gericht was tegen eiser, beslist dat de vordering van verweerster tegen eiser, wegens de onrechtmatige overheidsdaad, op grond van artikel 1382 van het Burgerlijk Wetboek, ontvankelijk en in beginsel gegrond was, op grond dat: «het Gewestplan (bij koninklijk besluit van 7 maart 1977 vastgesteld) zonder enige nadere motivering het geheel van de percelen van (verweerster) als landbouwgebied rangschikte; de substantiële vormvereisten waaraan het openbaar onderzoek moest voldoen, niet werden nageleefd; noch in het advies van de regionale commissie, noch in het koninklijk besluit tot vaststelling van het gewestplan op afdoende wijze op de uitgebrachte adviezen wordt geantwoord; de bestemming als agrarische zone in het gewestplan, die afwijkt van de bestemming gegeven door het ontwerp-gewestplan, niet wordt verantwoord; daarenboven, op grond van de wet van 1 augustus 1974 tot oprichting van gewestelijke instellingen in voorbereiding van de toepassing van artikel 107quater van de Grondwet, ministeriële comités worden opgericht die over bepaalde aspecten van het beleid inzake stedebouw en ruimtelijke ordening moeten beraadslagen: artikel 10 van genoemde wet bepaalt dat ieder ministerieel comité voor gewestelijke aangelegenheden over ieder ontwerp van koninklijk besluit betreffende ruimtelijke ordening en stedebouw beraadslaagt; dat vormvereiste een substantieel vormvereiste is dat moet worden nageleefd om redenen die de reorganisatie van de Belgische Staat en aldus ook de openbare orde aanbelangen; het bestreden koninklijk besluit in de aanhef vermeldt dat over het ontwerp-gewestplan door het ministerieel comité advies werd uitgebracht; in feite gebleken is, zoals voor de Raad van State werd vastgesteld, dat de bevoegde staatssecretaris in de vergadering van 14 februari 1977 van het ministerieel comité het koninklijk besluit in ontwerp heeft voorgelegd, waarna werd beslist dat het van 15 febru-

ari tot en met 1 maart 1977 door de leden van het ministerieel comité zou kunnen worden geconsulteerd; hieruit niet kan worden afgeleid dat het comité collegiaal over het ontwerp zou hebben beraadslaagd, zodat het koninklijk besluit terecht geen gewag van enige beraadslaging van het comité maakt».

terwijl, eerste onderdeel, de bijzondere wet tot hervorming der instellingen van 8 augustus 1980, in werking getreden op 1 oktober 1980, waarin wordt bepaald dat het Vlaamse Gewest de rechtspersoonlijkheid geniet (artikel 3 van de wet), aan het Gewest de bevoegdheid opdraagt, in overeenstemming met artikel 107^{quater} van de Grondwet, die aangelegenheden te regelen welke de wet aanduidt en, met name, de stedenbouw en de ruimtelijke ordening (artikel 6 van de wet); de wet van 5 maart 1984 bepaalt: «Het Vlaamse Gewest en het Waalse Gewest alleen zijn, ieder voor zich, gehouden tot de lasten die voortvloeien uit beslissingen of verbintenissen die, vanaf 1 januari 1975, in de aangelegenheden bedoeld in artikel 6, § 1, van de bijzondere wet tot hervorming der instellingen van 8 augustus 1980 zijn genomen of aangegaan ingevolge beraadslagingen van de ministeriële comités voor Vlaamse en voor Waalse gewestelijke aangelegenheden en van de ministeriële comités voor het Vlaamse Gewest en voor het Waalse Gewest, ingesteld door de wet van 1 augustus 1974 tot oprichting van gewestelijke instellingen in voorbereiding van de toepassing van artikel 107^{quater} van de Grondwet», en «de in de vorige leden bedoelde lasten omvatten ook de verplichtingen die voortkomen uit hangende en toekomstige rechtsgedingen betreffende de daarin bedoelde beslissingen en verbintenissen»; ingevolge deze bepalingen alle verbintenissen door de Belgische Staat onderschreven vanaf 1 januari 1975 inzake ruimtelijke ordening, zelfs die verbintenissen die uit een fout voortvloeien, naar de gewesten zijn overgeheveld vanaf het in werking treden van de wet van 8 augustus 1980; zodat het arrest, door eiser in plaats van het Vlaamse Gewest te veroordelen tot herstel van de schade die voortvloeit uit een gewestplan, op grond dat de schade het gevolg is van een fout begaan door eiser bij het goedkeuren van het gewestplan, de hiervoren aangewezen wettelijke bepalingen schendt;

tweede onderdeel, artikel 1, eerste lid, van de wet van 9 maart 1984, handelt over «de lasten die voortvloeien uit beslissingen of verbintenissen die, vanaf 1 januari 1975, in de aangelegenheden bedoeld in artikel 6, § 1, van de bijzondere wet tot hervorming der instellingen van 8 augustus 1980 zijn genomen of aangegaan ingevolge beraadslagingen van de ministeriële comités (...) ingesteld door de wet van 1 augustus 1974 tot oprichting van gewestelijke instellingen, in voorbereiding van de toepassing van artikel 107^{quater} van de Grondwet»; de wetgever heeft bedoeld te preciseren dat het Gewest alle verbintenissen van de Staat overneemt in alle aangelegenheden die, per 1 januari 1975, tot de bevoegdheid zijn gaan behoren van de voorbereidende regionale instellingen ingesteld bij de wet van 1 augustus 1974; met andere woorden, «beslissingen of verbintenissen genomen of aangegaan ingevolge beraadslagingen van de ministeriële comités» die aangelegenheden betreffen waarin het Gewest de verbintenissen van de Staat, eiser, heeft overgenomen; de wetgever van een regelmatige beraadslaging in het ministerieel comité — zoals bepaald in de voorlopige gewestvorming — geen geldigheidsvoorwaarde heeft ge-

maakt voor de regelmatige overdracht van bevoegdheid naar het Vlaamse Gewest; zodat het arrest, door te beslissen dat eiser en niet het Vlaamse Gewest moet instaan voor de vergoeding wegens planschade, omdat dit plan goedgekeurd is zonder voorafgaande deliberatie in een ministerieel comité ad hoc, een schending begaat van artikel 1 van de wet van 5 maart 1984;

derde onderdeel, het in elke denkbare veronderstelling zo is dat de fout begaan door eiser, nu geen collegiale beraadslaging is gehouden, moet worden toegeschreven aan de betreffende organen, namelijk aan de voorzitter van het ministerieel comité ad hoc, die, overeenkomstig artikel 9, tweede lid, van de wet van 1 augustus 1974, belast werd met de gewestelijke aangelegenheden van zijn Gewest, en, luidens de vaststellingen zelf van het arrest, aan de staatssecretaris die voor ruimtelijke ordening bevoegd was; voornoemde minister, staatssecretaris en andere leden van het ministerieel comité onbetwistbaar organen waren van de gewestelijke instellingen ter voorbereiding ingesteld door de wet van 1 augustus 1974; ten gevolge van artikel 1, § 1, tweede lid, van de wet van 8 augustus 1980, de Vlaamse Raad en de Vlaamse Executieve in het Vlaamse Gewest de bevoegdheden van de gewestorganen uitoefenen voor de materies bedoeld in artikel 107^{quater} van de Grondwet; indien de minister van Vlaamse Aangelegenheden, voorzitter van het ministerieel comité ad hoc, de staatssecretaris die bevoegd was voor de ruimtelijke ordening en de andere leden van voormeld ministerieel comité een fout hebben begaan door geen collegiale beraadslaging te houden in het ministerieel comité, vóór de goedkeuring van het gewestplan bij koninklijk besluit van 7 maart 1977, de gevolgen van deze fout aan het Vlaamse Gewest zijn overgedragen ingevolge artikel 1, § 1, van de wet van 5 maart 1984; zodat het arrest, door ten laste van eiser, en niet van het Vlaamse Gewest de gevolgen te leggen van een fout in 1977 begaan door de minister van Vlaamse Aangelegenheden, de bevoegde staatssecretaris en de andere leden van het ministerieel comité ad hoc, de aangewezen wettelijke bepalingen schendt;

Overwegende dat artikel 6, § 1, 1°, van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming van de instellingen, overeenkomstig het bepaalde bij artikel 107^{quater} van de Grondwet en van artikel 1 van de genoemde wet, aan de Gewesten opdraagt de aangelegenheden betreffende de stedenbouw en de ruimtelijke ordening; dat krachtens artikel 1 van de wet van 5 maart 1984 betreffende de saldi en de lasten van het verleden van de Gemeenschappen en de Gewesten en de nationale sectoren, het Vlaamse en het Waalse Gewest alleen zijn gehouden, ieder voor zich, tot de lasten die voortvloeien uit beslissingen die, vanaf 1 januari 1975, in de aangelegenheden bedoeld in artikel 6, § 1, van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 zijn genomen of aangegaan ingevolge beraadslagingen van de ministeriële comités voor Vlaamse en Waalse gewestelijke aangelegenheden en van de ministeriële comités voor het Vlaamse Gewest en voor het Waalse Gewest, ingesteld door de wet van 1 augustus 1974 tot oprichting van gewestelijke instellingen, in voorbereiding van de toepassing van artikel 107^{quater} van de Grondwet, gewijzigd bij de wetten van 19 juli 1977 en 5 juli 1979 gecoördineerd bij koninklijk besluit van 20 juli 1979 en gewijzigd bij de gewone wet tot hervorming

van de instellingen van 9 augustus 1980;

Overwegende dat uit de voormelde wetsbepalingen, inzonderheid artikel 1 van de wet van 5 maart 1984, volgt dat het Vlaamse Gewest de lasten draagt van de sedert 1 januari 1975 inzake de stedenbouw en de ruimtelijke ordening door eiser genomen beslissingen, voor zover zij genomen zijn «ingevolge beraadslagingen» van het ministerieel comité voor Vlaamse gewestelijke aangelegenheden;

Dat het arrest, met betrekking tot het koninklijk besluit van 7 maart 1977, dat het gewestplan vaststelt waarin de litigieuze percelen van verweerster de bestemming van landbouwgrond werd gegeven, evenwel oordeelt dat niet blijkt dat het ministerieel comité voor Vlaamse gewestelijke aangelegenheden over het ontwerp van koninklijk besluit had beraadslaagd, zoals voorgeschreven door de wet van 1 augustus 1974, en het koninklijk besluit dan ook geen gewag maakt van zulk een beraadslaging;

Overwegende dat de artikelen 9 en 10 van de wet van 1 augustus 1974 tot oprichting van gewestelijke instellingen, in voorbereiding van de toepassing van artikel 107^{quater} van de Grondwet bepalen dat over elk ontwerp van koninklijk besluit betreffende ruimtelijke ordening en stedenbouw, waarvan de toepassing zich beperkt tot het Vlaamse Gewest, beraadslaagd wordt door het ministerieel comité voor Vlaamse gewestelijke aangelegenheden;

Overwegende dat uit die bepalingen verbonden met de andere in het middel aangewezen bepalingen niet volgt dat, wanneer eiser onder het voorlopige stelsel van de wet van 1 augustus 1974 een koninklijk besluit heeft uitgevaardigd hoewel het bevoegde Vlaamse ministerieel comité voor gewestelijke aangelegenheden over het ontwerp ervan niet had beraadslaagd, die onregelmatigheid wettelijk moet worden toegerekend aan het ingevolge artikel 3 van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 sedert 1 oktober 1980 met rechtspersoonlijkheid beklede Vlaamse Gewest;

Overwegende dat het arrest derhalve geen van de in het middel aangewezen wetsbepalingen schendt door te beslissen dat eiser zelf en niet verweerster gehouden is de schade te vergoeden die door de onregelmatige uitvaardiging van het ten deze bedoelde koninklijk besluit was veroorzaakt;

Dat het middel faalt naar recht;

Over het tweede middel: schending van de artikelen 97 van de Grondwet en 1382 van het Burgerlijk Wetboek,

doordat het arrest, na te hebben beslist «dat ten gevolge van een foutieve gedraging van de overheid (eiser), (verweerster) een kans verloren heeft haar grond in een bouwzone te zien opnemen», oordeelt dat «(verweerster) slechts een vergoeding kan claimen in zoverre haar gronden ten gevolge van de onrechtmatige overheidsdaad in de agrarische zone werd opgenomen, met andere woorden indien haar gronden niet objectief gezien reeds landbouwgronden waren», en bijgevolg een deskundige aanstelt met de volgende opdracht: «1. te zeggen of rekening houdend met de ligging van de percelen aan een uitgeruste weg, met de nabijheid van bouwgronden en de geschiktheid om bebouwd te worden, de litigieuze percelen al dan niet op de vooravond van de ondertekening van het ontwerp gewestplan als bouwgrond konden worden beschouwd; 2. (...); 3. de oorspronkelijke objectieve waarde van de grond te bepalen abstraherend van het gewestplan en rekening houdend met de eventuele verhoging van de prijs van de gronden en ieder

vergelijkingspunt werend dat beïnvloed werd door het gewestplan»;

terwijl, eerste onderdeel, (...)

tweede onderdeel, het arrest, zodra het aanneemt dat het niet was uitgesloten dat, zelfs zonder de fout van eiser, de gronden van verweerster toch zouden zijn opgenomen in de landbouwzone, niet kan beslissen, zonder een schending te begaan van artikel 1382 van het Burgerlijk Wetboek, dat het herstel van de schadelijke gevolgen van de klassering van de gronden van verweerster door eiser moet geschieden, nu tussen de ten laste van eiser in aanmerking genomen fout en deze schade geen zeker oorzakelijk verband is aangetoond;

(...)

Wat het tweede onderdeel betreft:

Overwegende dat het arrest, dat op onaantastbare wijze oordeelt dat verweerster door eisers onrechtmatige daad een kans verloren heeft om haar gronden in een bouwzone te zien opnemen en dat zij daardoor schade heeft geleden, de beslissing dat eiser die schade moet vergoeden wettelijk verantwoordt;

Dat het onderdeel faalt naar recht;

Over het derde middel: schending van de artikelen 1382 van het Burgerlijk Wetboek, 1, § 1, 6, § 1, van de bijzondere wet tot hervorming der instellingen van 8 augustus 1980, 1, eerste lid, van de wet van 5 maart 1984 betreffende de saldi en de lasten van het verleden van de Gemeenschappen en de Gewesten en de nationale economische sectoren, en 37, meer bepaald eerste en vijfde lid, van de wet van 29 maart 1962 houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw, als gewijzigd door artikel 2 van de wet van 22 december 1970,

doordat het arrest aan eiser oplegt de gehele schade voortvloeiend uit het opnemen van de gronden van verweerster in de landbouwzone, te weten het verschil tussen de waarde van de terreinen daarvoor en daarna, te vergoeden;

terwijl, eerste onderdeel, het arrest zelf aanneemt dat ingevolge de wetten van 8 augustus 1980 en 5 maart 1984 «de Belgische Staat de hoedanigheid heeft verloren om op te treden voor zover de vordering stelde op artikel 37 van de Wet Ruimtelijke Ordening»; het feit dat eiser een fout zou hebben begaan in de voorbereidende procedure van het koninklijk besluit tot goedkeuring van het bedoelde gewestplan, niet tot gevolg kan hebben de aard te wijzigen van de schade die zou kunnen voortvloeien uit het opnemen van de terreinen van verweerster in het landbouwgebied, of het herstel van deze schade te onttrekken aan de toepassing van artikel 37; trouwens de schade die aan eiser is toegeschreven door het arrest, wel degelijk de schade is beoogd door artikel 37, te weten de schade die het gevolg is van waardevermindering van de gronden te wijten aan de aanneming en goedkeuring van een gewestplan; het arrest bijgevolg niet wettig heeft kunnen beslissen dat herstel van de schade die het gevolg is van het opnemen van de gronden van verweerster in de landbouwzone, niet wordt beheerst door artikel 37 van de Wet Ruimtelijke Ordening, maar wel door artikel 1382 van het Burgerlijk Wetboek (schending van deze bepalingen), noch dat eiser, eerder dan het Vlaamse Gewest, diende in te staan voor het herstel ervan (schending

van de artikelen 1, §§ 1 en 6, van de wet van 8 augustus 1980, en 1 van de wet van 5 maart 1984);

tweede onderdeel, artikel 37 van de wet van 29 maart 1962 houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw, bepaalt: «Schadevergoeding is (...) verschuldigd door het Rijk (...), wanneer het bouw- of verkavelingsverbod volgend uit een plan dat bindende kracht heeft verkregen, een einde maakt aan het gebruik waarvoor een goed dient of normaal bestemd is de dag voorafgaand aan de inwerkingtreding. De waardevermindering die voor schadeloosstelling in aanmerking komt», en «de waardevermindering van het goed volgend uit het bouw- of verkavelingsverbod moet evenwel zonder vergoeding gedoogd worden ten belope van twintig ten honderd van die waarde»; deze laatste bepaling, waarbij het recht op herstel ten belope van 80% van de minderwaarde wordt bepaald, geen onderscheid invoert op grond van het criterium dat het bouwverbod ingevolge een koninklijk besluit dat de minderwaarde veroorzaakt al dan niet het gevolg is van een fout door eiser begaan; zodat het arrest, door te beslissen dat verweerster in beginsel recht heeft op herstel van de volledige schade die voortspruit uit de klassering van haar gronden in landbouwgebied, schending begaat van artikel 37 van de wet op de ruimtelijke ordening:

Overwegende dat artikel 37 van de wet van 29 maart 1962 houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw de door de overheid verschuldigde schadevergoeding regelt, wanneer een bouw- of verkavelingsverbod volgend uit een plan dat verbindende kracht heeft verkregen, een einde maakt aan het gebruik waarvoor een goed dient of normaal is bestemd;

Overwegende dat het arrest, dat op dit punt in het middel niet wordt gekritiseerd, oordeelt dat het litigieuze gewestplan en het koninklijk besluit dat dit plan goedkeurde door eisers onrechtmatige daad niet mogen worden toegepast maar enkel in feite effect sorteren;

Dat de genoemde wetsbepaling en de overige in het middel aangewezen wetsbepalingen er derhalve niet aan in de weg staan dat het arrest het recht op schadevergoeding en de omvang ervan fundeert op artikel 1382 van het Burgerlijk Wetboek;

Dat het middel niet kan worden aangenomen;

(...)

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 25 JUNI 1987

Voorzitter: de h. Mahillon

Raadsheer-rapporteur: de h. Bosly

Advocaat: mr. Kirkpatrick

Verzekering — Risicoverzwaren — Begrip.

Het risico wordt verzwaard in de zin van art. 31 Verzekeringswet wanneer er zich in de loop van de overeenkomst een omstandigheid voordoet die de waarschijnlijkheid of de omvang van het risico duurzaam vergroot in zodanige mate dat de verzekeraar de verzekering niet zou hebben aangegaan of daarin slechts op andere voorwaarden zou hebben

toegestemd, indien de nieuwe staat van zaken ten tijde van het sluiten der overeenkomst had bestaan, zonder dat vereist is dat die omstandigheid een invloed heeft gehad of kan hebben gehad op het ongeval zelf.

N.V. A. t/ De D.

Gelet op het bestreden arrest, op 1 december 1985 door het Hof van Beroep te Bergen gewezen;

(...)

Over het tweede middel: schending van de artikelen 1134 van het Burgerlijk Wetboek en 31 van titel X van het Wetboek van Koophandel,

doordat het arrest, na te hebben vastgesteld dat 1° «mevrouw N., die met haar moeder en haar zoon plaatsgenomen had op de door (verweerder) geëxploiteerde draaimolen, door de middelpuntvliedende kracht van haar plaats werd geslingerd en zwaar gewond raakte»; 2° «de draaimolen, twintig wagentjes met zitplaatsen voor twee personen telt, zoals aangegeven wordt in de rubriek 'omschrijving van het risico' van de door verweerder met eiseres afgesloten verzekeringspolis inzake burgerrechtelijke aansprakelijkheid, eiseres veroordeelt om verweerder te vrijwaren en schadeloos te stellen voor alle tegen verweerder ten gevolge van het ongeval uitgesproken veroordelingen, en het middel van eiseres volgens hetwelk 'de aanwezigheid van drie personen in plaats van twee (in het wagentje) een omstandigheid is van die aard dat ze het risico verzwaard' en eiseres overeenkomstig artikel 4 van de algemene polisvoorwaarden van dekking uitsluit verwerpt, op grond: 'dat elk wagentje voorzien is van een veiligheidsstang waaraan de inzittenden zich stevig kunnen vasthouden; dat ten deze mevrouw N., die van haar plaats werd geslingerd, op de plaats aan de buitenkant zat en zich dus niet alleen vooraan maar ook links aan die stang kon vasthouden; dat uit haar verklaring en die van haar moeder blijkt dat de jonge vrouw in werkelijkheid van de draaimolen werd geslingerd, niet omdat ze door haar moeder werd weggeduwd, maar omdat ze haar evenwicht verloor toen de draaimolen na stilstand achterwaarts begon te bewegen; dat de aanwezigheid van het kind in het wagentje geen invloed heeft gehad op de toedracht van het gebeurde; dat het risico dus niet is verzwaard',

(...)

Overwegende dat het risico wordt verzwaard in de zin van artikel 31 van de Verzekeringswet van 11 juni 1874 wanneer er zich in de loop van de overeenkomst een omstandigheid voordoet die de waarschijnlijkheid of de omvang van het risico duurzaam vergroot in zodanige mate dat de verzekeraar de verzekering niet zou hebben aangegaan of daarin slechts op andere voorwaarden zou hebben toegestemd, indien de nieuwe staat van zaken ten tijde van het sluiten der overeenkomst had bestaan, zonder dat vereist is dat die omstandigheid een invloed heeft of kan hebben gehad op het ongeval zelf;

Overwegende dat de feitenrechter, om te beoordelen of de daad van de verzekerde het risico heeft verzwaard, zich niet ertoe mag beperken na te gaan of de aangevoerde omstandigheid al dan niet een invloed heeft gehad op het ongeval;

Overwegende dat het arrest door de enkele, in het middel

weergegeven consideransen die alleen maar betrekking hebben op de wijze waarop het ongeval zich heeft voorgedaan en op de invloed die de aanwezigheid van een kind in het wagentje heeft gehad op de toedracht van het gebeurde, de verwerping van het verweermiddel waarin eiseres aanvoerde dat de aanwezigheid van een derde persoon in het wagentje een verzwarende van het verzekerde risico tot gevolg had, niet naar recht verantwoord;

Dat het middel gegrond is;

(...)

NOOT—Zie Cass., 14 mei 1981, *R.W.*, 1981-82, 2679 (verschillende draagwijde van de artt. 16 en 31); 30 januari 1981, *Arr. Cass.*, 1981-81, nr. 322 (vaststelling door de rechter); 24 september 1976, *Arr. Cass.*, 1977, 102 (onaantastbare beoordeling door de rechter van de tijdelijke en toevallige aard van de verzwarende); 5 mei 1971, *Arr. Cass.*, 1971, 877 (dat de verzekeraar de overeenkomst verder heeft uitgevoerd na kennisneming van de verzwarende, kan niet ambtshalve door de rechter worden opgeworpen om art. 31 uit te sluiten); 24 mei 1968, *Arr. Cass.*, 1968, en 21 april 1960, *Pas.*, 1960, I, 970 (op een conclusie m.b.t. art. 31 behoeft niet meer te worden geantwoord na toepassing van art. 16); 23 februari 1968, *Arr. Cass.*, 1968, 834, en 3 november 1955, *R.W.*, 1955-56, 1911 (door de verzekeraar te leveren bewijs); 28 januari 1966, *Pas.*, 1966, I, 687 (onduidelijke motivering betreffende een tijdelijke en toevallige verzwarende); 25 februari 1960, *R.W.*, 1960-61, 422 (tijdstip van de kennisneming, door de verzekeraar, van de verzwarende, als hij de overeenkomst verder uitvoert); 22 februari 1940, *Pas.*, 1940, I, 58 (verschil met art. 16; aard van de sanctie).

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 11 SEPTEMBER 1987

Voorzitter-rapporteur: de h. Janssens

Advocaat-generaal: de h. D'Hoore

Advocaten: mrs. Houtekier en Bützler

Pacht — Schriftelijke overeenkomst — Verlenging van rechtswege — Pachtvoorwaarden — Bewijs.

De eerste schriftelijke pachtovereenkomst blijft geldig in de periodes van verlenging van rechtswege, zodat er dan m.b.t. de pachtvoorwaarden geen plaats is voor het in art. 3 Pachtwet aan de pachter toegestane bewijs door alle middelen.

De in art. 3 gestelde hoofdregel, dat de pacht schriftelijk moet worden vastgesteld, verhindert tevens dat tegen of boven het geschrift de pachtvoorwaarden, in casu een contractuele pachtverlenging, worden bewezen met getuigen of vermoedens, ook wanneer een begin van bewijs door geschrift wordt overgelegd.

R. t/ N.V. D.

Gelet op het bestreden vonnis, op 11 februari 1986 door

de Rechtbank van Eerste Aanleg te Turnhout in hoger beroep gewezen;

(...)

Over het tweede middel: schending van de artikelen 97 van de Grondwet, 1341, 1347, 1714, 1715, 1716 van het Burgerlijk Wetboek, gewijzigd bij de wet van 4 november 1969, en 3 van boek III, titel VIII, hoofdstuk II, afdeling III, van het Burgerlijk Wetboek, gewijzigd bij de wet van 4 november 1969,

doordat het bestreden vonnis de door verweerster aan de eisers bij aangetekend schrijven van 20 december 1984 gedane opzegging geldig en van waarde verklaart tegen 25 december 1986 en de eisers veroordeelt de percelen gelegen te R., te ontruimen tegen 25 december 1986, op grond: dat de Pachtwet enkel dan een getuigenbewijs toestaat indien aan een dubbele voorwaarde is voldaan, te weten dat er geen schriftelijke pachtovereenkomst voorhanden is en dat de pachter in het bezit is van de landeigendom; dat ten deze wel een schriftelijke pachtovereenkomst voorhanden is namelijk die van 23 december 1968, gesloten tussen Karel B., rechtsvoorganger van partijen, zodat aan de voorwaarden om de eisers als pachter tot een getuigenbewijs toe te laten niet is voldaan,

terwijl, eerste onderdeel, de bepaling van artikel 3 van de Pachtwet, volgens welke het getuigenbewijs aan de pachter enkel toegelaten is wanneer er geen schriftelijke pachtovereenkomst voorhanden is en de pachter in het bezit is van de eigendom, alleen toepasselijk is op de oorspronkelijke pachtovereenkomst, zodat het bewijsaanbod van de eisers, dat het verlenen van een pachtverlenging tot voorwerp had, niet onder toepassing van deze bepaling viel (schending van artikel 3 van de wet van 4 november 1969);

tweede onderdeel, de eisers, die met de rechtsvoorgangers van verweerster een geschreven pachtovereenkomst van 23 december 1968 gesloten hadden, waarvan het bestaan niet werd betwist, gerechtigd waren, zoals zij aanboden, door alle middelen rechtens, getuigen en vermoedens inbegrepen, te bewijzen dat in juni 1979 de partijen B., rechtsvoorgangers van verweerster, een pachtverlenging met de eisers overeengekomen waren van achttien jaar ingaande op 25 december 1979 betreffende alle pachtgronden van het domein «De Hees» (schending van de artikelen 1714, 1715 en 1716 van het Burgerlijk Wetboek); in elk geval de oorspronkelijke geschreven pachtovereenkomst een begin van bewijs is, uitgaande van de rechtvoorgangers van verweerster, die het door de eisers gedane bewijsaanbod ontvankelijk maakt (schending van de artikelen 1341, 1347 en 1716 van het Burgerlijk Wetboek);

(...)

Wat het eerste en het tweede onderdeel betreft:

Overwegende dat naar luid van artikel 3 van de Pachtwet de pacht schriftelijk moet worden vastgesteld;

Overwegende dat weliswaar artikel 3 de pachter toestaat, bij gebrek aan schriftelijk bewijs, het bewijs van het bestaan van een pacht en van de pachtvoorwaarden te leveren door alle middelen rechtens, getuigen en vermoedens inbegrepen;

Dat echter naar luid van artikel 4, tweede lid, bij gebreke van geldige opzegging de pacht van rechtswege wordt verlengd voor opeenvolgende periodes van negen jaar bij het eindigen van de gebruiksperiode, zelfs indien de duur van

de eerste gebruiksperiode langer is geweest dan negen jaar ;

Dat de eerste schriftelijke pachtovereenkomst in die opeenvolgende periodes geldig blijft, zodat dan met betrekking tot de pachtvoorwaarden voor het in artikel 3 aan de pachter toegestane bewijs door alle middelen geen plaats is ;

Overwegende dat de in artikel 3 gestelde hoofdregel dat de pacht schriftelijk moet worden vastgesteld, tevens verhindert tegen of boven het geschrift de pachtvoorwaarden, ten deze een contractuele pachtverlenging, te bewijzen met getuigen of vermoedens, ook wanneer een begin van bewijs door geschrift wordt overgelegd ;

Dat de onderdelen falen naar recht ;

(...)

NOOT—Zie M. Sevens en G. Traest, *Pacht*, APR, tweede druk, nr. 28, p. 37, en nr. 52, p. 42.

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 18 SEPTEMBER 1987

Voorzitter-rapporteur : de h. Caenepeel

Advocaat-generaal : de h. du Jardin

Advocaten : mrs. Gérard en Dasse

Zeerecht — Vervoer over zee — Cognossement — Rechten en verplichtingen van de cognossementhouder.

Daar de rechten en verplichtingen van de houder van een door art. 91 Zee- en Binnenvaartwet beheerst cognossement tegenover de zeevervoerder zelfstandig in het cognossement worden geregeld, kan niet worden gezegd dat de houder bij de verkrijging van het cognossement de inlader in diens rechten en verplichtingen is opgevolgd.

N.V. P. e.a. t/ Vennootschap A. e.a.

Gelet op het bestreden arrest, op 24 juni 1985 door het Hof van Beroep te Gent gewezen ;

Over het vierde middel : schending van de artikelen 1108, 1134, 1689 tot 1693 van het Burgerlijk Wetboek, 87, 91 van de gecoördineerde wetten op de zee- en binnenvaart, die titel II van boek II van het Wetboek van Koophandel vormen (wet van 28 november 1928, meer bepaald artikel 1), en 17 van het Verdrag tussen de lid-staten van de Europese Economische Gemeenschap betreffende de rechterlijke bevoegdheid en de tenuitvoerlegging van beslissingen in burgerlijke en handelszaken, getekend te Brussel op 27 september 1968 en goedgekeurd bij de wet van 13 januari 1971,

doordat het arrest beslist dat de eerste rechter niet bevoegd was om van het geschil kennis te nemen en daartoe beslist dat het bevoegdheidsbeding, vermeld op het cognossement, in de betrekkingen tussen de vervoerder en de derde-houder als geldig moet worden erkend en dat ter zake de derde-houder bij de verkrijging van het cognossement volgens het toepasselijke nationale recht de inlader in diens rechten en verplichtingen is opgevolgd,

terwijl de materiële overdracht van een cognossement aan de rechtmatige derde-houder een eigen recht op afgifte

van de vervoerde goederen verleent, maar, in beginsel, niet impliceert dat de derde-houder de inlader in diens rechten en verplichtingen opvolgt, en bijgevolg de in het cognossement vervatte clausules aan de derde-houder slechts tegenwerpelijk zijn, indien de derde-houder hiermee heeft ingestemd, wat ter zake van een bevoegdheidsbeding slechts mogelijk is, mits de derde-houder schriftelijk heeft ingestemd met de voorwaarden van het cognossement die bedoeld beding bevatten, of mits de derde-houder er mondeling uitdrukkelijk mee heeft ingestemd en het door de vervoerder ondertekende cognossement moet worden aange merkt als de schriftelijke bevestiging ervan, of mits het cognossement een onderdeel vormt van de lopende handelsbetrekkingen tussen partijen, voor zover daarbij blijkt dat die betrekkingen worden beheerst door algemene voorwaarden die dat beding bevatten ; zodat het arrest dan ook ten onrechte het beginsel poneert dat de derde-houder van het cognossement de inlader in diens rechten en verplichtingen opvolgt (schending van alle in het middel aangeduide wetsbepalingen) :

Overwegende dat de eiseressen doen gelden dat het bevoegdheidsbeding in de twee cognossementen in de verhouding tussen de vervoerder en de derde-cognossementhouder niet voldoet aan de vereisten van artikel 17 van het Brussels Executieverdrag ;

Overwegende dat zulks een vraag om uitlegging van die bepaling doet rijzen ; dat het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen echter reeds in zijn arrest van 19 juni 1984 (zaak nummer 71/83) over de vraag uitspraak heeft gedaan, zodat het Hof van Cassatie vrijgesteld is van de verplichting zich opnieuw tot het Hof van Justitie te wenden om een uitlegging te verkrijgen ;

Overwegende dat het Hof van Justitie in zijn arrest voor recht verklaart : «In de betrekkingen tussen de vervoerder en de derde-houder is aan artikel 17 Executieverdrag voldaan, indien het bevoegdheidsbeding als geldig is erkend in de betrekkingen tussen de inlader en de vervoerder, en de derde-houder bij de verkrijging van het cognossement volgens het toepasselijke nationale recht de inlader in diens rechten en verplichtingen is opgevolgd» ;

Overwegende dat uit het bestreden arrest blijkt dat de cognossementen in kwestie beheerst worden door artikel 91 van de Zee- en Binnenvaartwet ;

Overwegende dat die bepaling betrekking heeft op het verhandelbaar cognossement dat de derde-houder recht geeft op de daarin vermelde goederen ; dat uit artikel 91, A, § 1, b, blijkt dat de rechten en verplichtingen in de betrekkingen tussen de vervoerder en de derde-cognossementhouder bepaald worden, niet door de verhoudingen die tussen de inlader en de vervoerder bestaan, maar door de bepalingen van het cognossement zelf ; dat, daar de rechten en verplichtingen van de derde-houder tegenover de vervoerder aldus zelfstandig in het cognossement worden geregeld, niet kan worden gezegd dat de derde-houder bij de verkrijging van het cognossement de inlader in diens rechten en verplichtingen is opgevolgd ;

Dat het arrest, door te beslissen dat de derde-houder ter zake bij de verkrijging van het cognossement de inlader in diens rechten en verplichtingen is opgevolgd, voornoemd artikel 91 schendt ;

(...)

HOF VAN CASSATIE**3e KAMER — 21 SEPTEMBER 1987**

Voorzitter-rapporteur: de h. Soetaert
 Advocaat-generaal: de h. Lenaerts
 Advocaat: mr. De Gryse

**Overheidspersoneel — Arbeidsongeval — Beroepsziekte
 — Wet van 3 juli 1967 — N.M.V.B.**

Wegens de onregelmatige uitvaardiging van het koninklijk besluit waarbij de regeling voor het overheidspersoneel inzake arbeidsongevallen is uitgebreid tot het personeel van de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen, vindt die regeling geen toepassing op dat personeel en evenmin de regeling inzake beroepsziekten.

N.M.V.B. t/ B.

Gelet op het bestreden arrest, op 8 september 1986 door het Arbeidshof te Brussel gewezen;

(...)

Overwegende dat artikel 1 van de wet van 3 juli 1967 betreffende de schadevergoeding voor arbeidsongevallen, voor ongevallen op de weg naar en van het werk en voor beroepsziekten in de overheidssector bepaalt: «De bij deze wet vastgestelde regeling voor het herstel van schade uit arbeidsongevallen, uit ongevallen op de weg naar of van het werk en uit beroepsziekten wordt door de Koning, bij een in Ministerraad overlegd besluit, onder de voorwaarden en binnen de perken die Hij bepaalt, toepasselijk verklaard op de leden van het vast, stagedoend, tijdelijk of hulppersoneel zelfs al zijn zij onder arbeidsovereenkomst aangeworven, die behoren tot: (...); 2° de instellingen van openbaar nut»;

Dat artikel 2 van het koninklijk besluit van 12 juni 1970 betreffende de schadevergoeding, ten gunste van de personeelsleden der instellingen van openbaar nut, voor arbeidsongevallen en voor ongevallen op de weg naar en van het werk, genomen «op het advies van Onze in Raad vergaderde Ministers», bepaalde: «Dit besluit wordt toepasselijk verklaard op de leden van het vast, stagedoend, tijdelijk of hulppersoneel, zelfs al zijn zij onder arbeidsovereenkomst aangeworven, die behoren tot: 1° de instellingen van openbaar nut van categorie A van de wet van 16 maart 1954 betreffende de controle op sommige instellingen van openbaar nut; 2° de instellingen van openbaar nut van categorie B van eerder vermelde wet, onderworpen aan de controle van de minister van Sociale Voorzorg, de minister van Tewerkstelling en Arbeid, de minister van het Gezin en van de Huisvesting, de minister van de Middenstand en de minister van Volksgezondheid»;

Dat het arrest aanneemt dat eiseres niet behoort tot de in artikel 2 van het geciteerde koninklijk besluit vermelde instellingen van openbaar nut;

Overwegende dat artikel 2 van het koninklijk besluit van 12 juni 1970 bij artikel 1 van het koninklijk besluit van 23 december 1970 betreffende de schadevergoedingen, ten gunste van de personeelsleden van de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen, voor arbeidsongevallen en

voor ongevallen op de weg naar en van het werk, als volgt werd aangevuld: «3° de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen»; dat het koninklijk besluit van 23 december 1970, blijkens zijn aanhef, genomen werd «op de voordracht van Onze minister van Verkeerswezen en van Onze minister van het Openbaar Ambt»;

Overwegende dat, nu ingevolge artikel 1 van de voormelde wet van 3 juli 1967 de toepasselijkverklaring van de bij die wet ingestelde regelingen op het personeel van de erin bedoelde besturen, diensten, instellingen en inrichtingen bij een in ministerraad overlegd besluit moet geschieden, het koninklijk besluit van 23 december 1970 niet verbindend is; dat, in strijd met wat het arrest oordeelt, het koninklijk besluit van 12 juni 1970 geen bepaling bevat die de uitbreiding van zijn toepassingsfeer mogelijk maakt bij een besluit waarover niet in ministerraad is beraadslaagd;

Overwegende dat artikel 2 van het koninklijk besluit van 5 januari 1971 betreffende de schadevergoeding voor beroepsziekten in de overheidssector luidt: «De regeling ingesteld bij de wet (van 3 juli 1967) wordt, wat betreft de schadevergoeding voor beroepsziekten, toepasselijk verklaard op de leden van het personeel onderworpen, wat betreft de schadevergoeding voor arbeidsongevallen en voor ongevallen op de weg naar en van het werk: (...); 2° aan artikel 2 van het koninklijk besluit van 12 juni 1970»;

Overwegende dat uit het vorenstaande blijkt dat het personeel van eiseres niet wettelijk onderworpen werd aan artikel 2 van het koninklijk besluit van 12 juni 1970;

Dat daaruit volgt dat het koninklijk besluit van 5 januari 1971 op dat personeel geen toepassing kan vinden;

Dat het arrest, door op grond van de in het middel aangehaalde redengeving anders te beslissen, de beslissing niet naar recht verantwoordt;

(...)

HOF VAN BEROEP TE BRUSSEL**3e KAMER — 12 MEI 1987**

Voorzitter: de h. de Schrevel

Raadsheren: de hh. Lahousse en De Riemaeker

Advocaat-generaal: de h. Dirickx

Nationaliteit — Verrijking van de Belgische nationaliteit door de vreemde echtgenoot van een Belg — Verblijfsvoorwaarden.

De vreemde echtgenoot van een Belgische vrouw kan niet door de verklaring bedoeld in art. 16, § 2, van het Wetboek van de Belgische nationaliteit de Belgische nationaliteit verkrijgen, wanneer blijkt dat hij zijn vrouw heeft verlaten en definitief met haar heeft willen breken.

Procureur-generaal bij het Hof van Beroep te Brussel t/ S.

Overwegende dat geïntimeerde op 24 juli 1986 een verklaring ter verkrijging van de Belgische nationaliteit krachtens artikel 16 van het Wetboek van de Belgische nationaliteit heeft afgelegd voor de ambtenaar van de burgerlijke

stand te Aarschot ;

Dat het bestreden vonnis deze verklaring heeft ingewilligd ;

Overwegende dat de procureur des Konings te Leuven, binnen de termijn bepaald door artikel 15, § 2, van het Wetboek van de Belgische nationaliteit, hoger beroep heeft ingesteld op grond dat S. niet meer met zijn echtgenote (van Belgische nationaliteit) in België samenleeft en derhalve niet meer voldoet aan de verblijfsvoorwaarden gesteld door artikel 16, § 2, van het wetboek ;

Overwegende dat uit het proces-verbaal van 15 januari 1987 van de politie van Aarschot namelijk blijkt dat geen kennis kon worden gegeven aan geïntimeerde van het bestreden vonnis omdat de betrokkene, hoewel nog ingeschreven te Aarschot, zich in Zwitserland zou hebben gevestigd ;

Dat uit het proces-verbaal van 28 oktober 1986 van de rijkswacht van Aarschot blijkt dat geïntimeerde sedert 23 oktober 1986 zijn echtgenote heeft verlaten en definitief met haar heeft willen breken ;

Overwegende dat artikel 16, § 2, van het Wetboek van de Belgische nationaliteit namelijk bepaalt : «De vreemdeling die huwt met een Belg of wiens echtgenoot gedurende het huwelijk de Belgische nationaliteit verkrijgt, kan, indien de echtgenoten gedurende ten minste zes maanden in België samen hebben verbleven en *zolang zij in België samenleven*, door een overeenkomstig artikel 15 afgelegde en ingewilligde verklaring de staat van Belg verkrijgen» ;

Overwegende dat derhalve vaststaat dat geïntimeerde sedert 23 oktober 1986 niet meer voldoet aan de door bovenvermeld artikel 16, § 2, gestelde verblijfsvoorwaarden ;

Om die redenen,

Het Hof, rechtsprekend bij verstek ten opzichte van geïntimeerde ;

Gelet op artikel 24 van de wet van 15 juni 1935 ;

Gehoord de heer advocaat-generaal Geyskens in zijn middelen op de openbare terechtzitting van 14 april 1987 ;

Verklaart het hoger beroep toelaatbaar en gegrond ; doet diensgevolge het bestreden vonnis teniet en opnieuw rechtdoende, wiligt de verklaring *niet* in van S. zonder beroep, geboren te Grusino (Joegoslavië), op 9 juni 1962, van Joegoslavische nationaliteit, ingeschreven te A., ter verkrijging van de Belgische nationaliteit van zijn echtgenote Martine Greta Dora V. ; veroordeelt geïntimeerde in de kosten van beide instanties.

HOF VAN BEROEP TE BRUSSEL

1e KAMER — 25 MAART 1987

Voorzitter : de h. Verdoodt

Raadsheren : de hh. Lambeau en Van Orshoven

Advocaten : mrs. Putzeys, Colaes loco Van der Straten en Bossuyt

Burgerlijke rechtspleging — Geding — Termijn voor het nemen van conclusies — Sanctie.

De conclusie van repliek die op de zitting wordt neergelegd, moet wegens tardiviteit buiten het beraad gehouden

worden.

Het recht van verdediging moet uitgeoefend worden op een wijze die de belangen van de wederpartij en de vlotte werking van het gerecht zo weinig mogelijk hindert.

C. t/ Belgische Staat en Vlaamse Gewest

Overwegende dat het Vlaamse Gewest ter openbare terechtzitting van 18 februari 1987 een conclusie getiteld «Tweede Besluiten» heeft neergelegd ; dat appellant vraagt dat deze conclusie uit de debatten zou worden geweerd en dat het Vlaamse Gewest zou worden veroordeeld tot betaling van één frank schadevergoeding wegens roekeloos en tergend verweer ;

Overwegende dat de Belgische Staat zijn conclusie op 16 augustus 1984 heeft neergelegd ter griffie van het hof ; dat het Vlaamse Gewest op 12 februari 1985 heeft geconcludeerd ; dat de conclusie van appellant ter griffie werd neergelegd op 1 augustus 1985 ;

Overwegende dat de advocaat van appellant bij brief van 31 juli 1985 verzocht heeft rechtsdag te bepalen ; dat deze rechtsdag op 18 februari 1987 werd bepaald en dat de partijen hiervan op de hoogte werden gebracht bij brief van 27 september 1985 ;

Overwegende dat het Vlaamse Gewest niet bij wijze van wederantwoord heeft geconcludeerd binnen vijftien dagen vanaf 1 augustus 1985, zoals bepaald bij art. 748, derde lid, Ger. W. ;

Overwegende dat de termijnen om conclusie te nemen, de partijen gehoord zijnde, door de rechter kunnen worden gewijzigd wanneer de omstandigheden van de zaak dit rechtvaardigen (art. 748, vierde lid, Ger. W.) ; dat de advocaat van het Vlaamse Gewest zich ter openbare terechtzitting van 18 februari 1987 heeft beroepen op het recht van verdediging om alsnog conclusie te nemen ;

Overwegende dat het recht van verdediging niet absoluut is ; dat het wordt beperkt door de rechten van de wederpartij en door de noodwendigheden van een vlugge rechtsbedeling in het algemeen ; dat deze beperkingen voor die partij, die zich op het recht van verdediging beroept, de verplichting meebrengen om het uit te oefenen op een wijze die de belangen van de wederpartij en de vlotte werking van het gerecht zo weinig mogelijk hindert ;

Overwegende dat, gelet op de ruime termijn die verstreken is sedert 1 augustus 1985 en die door het Vlaamse Gewest niet werd aangewend om bijkomend te concluderen, gelet ook op de verre verwijdering van de datum waarop, gezien de belasting van de rol, de zaak zou moeten worden verdaagd om appellant de gelegenheid te bieden op de nieuwe conclusie te antwoorden en gelet ten slotte op de onmogelijkheid om in geval van verdaging op staande voet een andere zaak ter vervanging vast te stellen, er geen aanleiding toe bestaat de termijn voor het nemen van conclusies te verlengen, nu het Vlaamse Gewest geen nieuw feit of nieuw element doet gelden die de verlenging van deze termijn zouden rechtvaardigen ;

Overwegende dat de «Tweede Besluiten» van het Vlaamse Gewest derhalve uit het beraad geweerd dienen te worden ;

Overwegende dat appellant niet aantoonde ingevolge het

verweer van het Vlaamse Gewest schade te hebben geleden ; dat hem dan ook geen schadevergoeding kan worden toegekend ;

(...)

NOOT—Zie voor commentaar : Ch. P., *Rev. Liège*, 1987, 858 ; De Leval, G., *Ann. Fac. Dr. Liège*, 1987, 334 ; anders : Baert, G., *Comm. Ger.*, art. 748, nr. 8.

HOF VAN BEROEP TE ANTWERPEN

13e KAMER — 12 OKTOBER 1987

Voorzitter : mevr. Bourgeois

Advocaten : mrs. Rogge loco Forton, Bastaens en Bex loco Plessers

Burgerlijke rechtspleging — Kort geding — Vordering tot aanstelling deskundige — Urgentie — Mogelijkheid om voor de rechter ten gronde aanstelling te vragen, bij wijze van voorlopige maatregel — Behoorlijke rechtsbedeling.

Er kan geen sprake zijn van spoedeisende omstandigheden indien de gebruiker van een computerinstallatie in kort geding de aanstelling van een deskundige vordert een jaar nadat de computerfirma herstellingen aan de niet functionerende installatie heeft uitgevoerd en enkele weken nadat die firma ten gronde heeft gedagvaard tot betaling van facturen voor die herstellingen.

In zoverre de gebruiker redenen had om de facturen niet te betalen, had hij op grond van de artikelen 19, tweede lid, en 735 Ger. W. op de inleidende zitting van de bodemrechter de aanstelling van een deskundige kunnen vragen.

Een behoorlijke rechtsbedeling impliceert dat voorlopige maatregelen daar worden gevraagd, waar zij op normale wijze (en ten deze zelfs sneller) kunnen worden gevraagd. Het is overbodig om, nadat reeds ten gronde is gedagvaard, ook nog de rechter in kort geding in te schakelen.

N.V. D. t/ N.V. E. en N.V. F.

Overwegende dat appellante een computerinstallatie bij eerste geïntimeerde heeft geplaatst ; dat zij tevens belast was met het onderhoud en het nazien van die installatie ; dat in de loop van de maand juni 1985 op verzoek van eerste geïntimeerde deze installatie door appellante werd verplaatst in een ander bedrijfsgebouw een 100-tal meter verder ; dat zich toen moeilijkheden in de werking van de installatie voordeden ; dat appellante herstellingen heeft uitgevoerd ; dat nadien nogmaals de computerinstallatie niet functioneerde ; dat appellante opnieuw herstellingen heeft uitgevoerd ; dat vervolgens appellante verschillende facturen, in hoofdsom voor een bedrag van 1.182.047 fr. aan eerste geïntimeerde verstuurde ; dat appellante stelt dat het niet functioneren van de computerinstallatie te wijten is geweest aan blikseminslag en zij zelf derhalve niet verantwoordelijk is voor het uitvallen van de installatie ;

Overwegende dat appellante op 29 augustus 1986 eerste geïntimeerde heeft gedagvaard voor de Rechtbank van Koophandel te Brussel ter betaling van de verschillende fac-

turen ; dat eerste geïntimeerde op 11 september en 18 september 1986 appellante en tweede geïntimeerde voor de voorzitter van de Rechtbank van Koophandel te Tongeren, in kort geding heeft gedagvaard ten einde dringend een deskundige of een college van deskundigen te laten aanstellen met onder meer als opdracht de computerinstallatie te onderzoeken en de oorzaak van het niet functioneren ervan en de schadegevallen te bepalen ;

Overwegende dat appellante opwerpt dat er geen spoedeisende omstandigheden aanwezig waren, dat de voorzitter van de Rechtbank van Koophandel te Tongeren zich dan ook onbevoegd had moeten verklaren, dat immers de verschillende facturen dagtekenen van juli en augustus 1985 en de herstellingen gebeurd zijn in juni 1985, dat sedertdien geen klachten meer werden geuit over de werking van de computerinstallatie en dat er aldus gedurende meer dan een jaar geen wijziging in de toestand is geweest noch te vrezen was dat er een wijziging zou optreden ;

Overwegende dat tweede geïntimeerde, brandverzekeraar van eerste geïntimeerde, zich gedraagt naar de wijsheid van het Hof ;

Overwegende dat eerste geïntimeerde van oordeel is dat de zaak spoedeisend is en aanvoert dat de eerste rechter heeft gesteld : «eiseres (thans eerste geïntimeerde) wenst de bestaande computerinstallatie te vervangen door een andere zodat na uitbreken van de toestellen geen vaststellingen meer mogelijk zijn» ; dat uit de conclusies van eerste geïntimeerde blijkt dat de installatie nog niet vervangen is ; dat zij weliswaar stelt dat de verwijdering niet mogelijk is zolang de aangestelde expert — vervangen door de beschikking van 21 oktober 1986 — zijn verslag nog niet definitief heeft neergelegd ; dat, ongeacht of deze stelling juist is, eerste geïntimeerde toch vrij vaag blijft over haar voornemen om effectief tot vervanging van haar computerinstallatie over te gaan ;

Overwegende dat het irrelevant is dat het geschil gaat over een computerinstallatie ; dat, zelfs indien deze nieuwe wetenschappelijke branche volledig in ontwikkeling is, de bestaande wettelijke bepalingen van toepassing zijn ;

Overwegende dat in kort geding werd gedagvaard meer dan een jaar nadat de problemen over de werking van de computer waren opgelost en nadat ten gronde was gedagvaard tot betaling van facturen voor de uitgevoerde herstellingen ; dat in die omstandigheden er geen sprake kan zijn van spoedeisende omstandigheden, zelfs niet indien eerste geïntimeerde wenste haar computerinstallatie te vervangen ;

Overwegende dat, in zoverre eerste geïntimeerde redenen had om de facturen niet te betalen, zij op grond van artikel 19, tweede lid, en 735 Ger. W. op de inleidende zitting van de Rechtbank van Koophandel te Brussel de aanstelling van een deskundige had kunnen vragen ; dat immers de bevoegdheid van de rechter ten gronde om voorlopige maatregelen te bevelen, ruimer is dan die van de rechter in kort geding, daar de rechter ten gronde niet is gebonden door een urgentievereiste (P. Lemmens, «De voorlopige regeling van de toestand der partijen door de rechter ten gronde, na een behandeling ter inleidende zitting», noot onder Rb. Antwerpen, 24 mei 1984, *R. W.*, 1984-85, 2011) ;

Overwegende dat een behoorlijke rechtsbedeling ook impliceert dat voorlopige maatregelen worden gevraagd, daar waar zij op normale wijze en ten deze zelfs sneller hadden kunnen worden gevraagd ; dat het overbodig is om boven-

dien de rechter in kort geding in te schakelen; dat ten onrechte eerste geïntimeerde stelt dat dit theoretische standpunten zijn; dat integendeel een behoorlijke rechtsbedeling een uitermate praktische betekenis heeft waardoor de belangen van alle partijen worden gediend;

(...)

ARBEIDSHOF TE BRUSSEL

7e KAMER — 13 MAART 1986

Voorzitter: de h. Geysen

Raadsheren in sociale zaken: de hh. Guysegoms en De Groe

Advocaat-generaal: de h. Keereman

Advocaten: mrs. De Ketelaere en Bergmans

Sociale zekerheid internationaal — Werkloosheid — E.E.G.-verordening nr. 1408/71 — Tijdelijk verblijf in andere lid-staat — Behoud van recht op uitkeringen.

De werkloze die zich naar een andere E.E.G.-lid-staat begeeft om er werk te zoeken zonder een beroep te doen op de bepalingen van de verordening nr. 1408/71 waardoor hij zijn recht op werkloosheidsuitkeringen tijdelijk kan behouden, heeft bij zijn terugkeer naar België opnieuw recht op werkloosheidsuitkeringen, indien hij overeenkomstig de bepalingen van het Werkloosheidsbesluit voldoet aan de voorwaarden inzake het behoud van dit recht.

R.V.A. t/ G.

Uit de gegevens van het administratief dossier en de door de partijen verstrekte, niet betwiste gegevens zijn de hierna volgende feitelijke gegevens relevant:

1. Geïntimeerde is van Belgische nationaliteit; hij genoot de werkloosheidsuitkeringen in België als volledige werkloze tot 9 oktober 1982. 2. Hij vertrok naar Frankrijk op 11 oktober 1982, nadat hij in het bezit was gesteld van het formulier E 303, hem op zijn verzoek afgeleverd met toepassing van artikel 83 van de E.E.G.-verordening nr. 574/72 van de Raad van 21 maart 1972 tot vaststelling van de wijze van toepassing van E.E.G.-verordening nr. 1408/71. 3. Geïntimeerde blijkt zich in Frankrijk nooit te hebben ingeschreven als werkzoekende, noch aldaar enige aanvraag ingediend te hebben tot het verkrijgen van werkloosheidsuitkeringen; hij is in Frankrijk onbekend gebleven bij de betrokken bevoegde diensten. 4. Hij zou eerst gedurende twee maanden in Parijs verbleven hebben in een gastgezin; dit verblijf combineerde hij, volgens zijn verklaring, met taallessen en culturele activiteiten; nadien werd hij als loontrekkende tewerkgesteld door de firma M. te G. van 29 november 1982 tot 23 december 1982. 5. Op 16 januari 1983 keerde hij naar België terug en vroeg op 17 januari 1983 de werkloosheidsuitkeringen aan, dit is buiten de termijn van drie maanden die op 10 januari 1983 verstreek, als bepaald in artikel 69, leden 1, c, 2 en 4, van voornoemde Verordening.

Ten gronde

De op deze zaak betrekking hebbende wettelijke bepalingen zijn:

gen zijn:

— Naar intern recht: artikel 123, § 1, 1°, van het Werkloosheidsbesluit dat in zijn als toen toepasselijke bepalingen als volgt luidt: «De werkloos geworden werknemer behoudt de hoedanigheid van gerechtigde: 1° wanneer zijn uitkeringen slechts gedurende een periode van minder dan 15 maanden onderbroken worden, behalve indien hij ...» (in casu zonder belang);

— Naar het gemeenschapsrecht: art. 69, E.E.G.-verordening nr. 1408/71:

«1. De volledig werkloze werknemer (...) die voldoet aan de in de wettelijke regeling van een Lid-Staat gestelde voorwaarden voor het recht op uitkering, en die zich naar het grondgebied van een of meer andere Lid-Statens begeeft om aldaar werk te zoeken, behoudt het recht op deze uitkering onder de hieronder aangegeven voorwaarden en beperkingen: (...)

b) hij dient zich als werkzoekende in te laten schrijven bij de diensten voor arbeidsbemiddeling van iedere lid-staat naar het grondgebied waarvan hij zich begeeft en zich aan het aldaar uitgeoefende toezicht te onderwerpen (...).

c) het recht op uitkering wordt gehandhaafd gedurende een tijdvak van ten hoogste drie maanden, sedert de datum waarop de betrokkene niet langer ter beschikking stond van de diensten voor arbeidsbemiddeling van de Staat waarvan hij het grondgebied heeft verlaten (...).

2. Indien de betrokkene vóór het verstrijken van het tijdvak waarover hij krachtens lid 1, sub c, recht op uitkering heeft, naar het grondgebied van de bevoegde Staat terugkeert, behoudt hij recht op uitkering overeenkomstig de wettelijke regeling van deze Staat; hij verliest elk recht op uitkering krachtens de wettelijke regeling van de bevoegde Staat indien hij niet vóór het verstrijken van dit tijdvak, naar het grondgebied van deze Staat terugkeert (...).

3. (...)

4. Indien België de bevoegde Staat is, krijgt de werkloze die na afloop van de in lid 1, sub c, bedoelde termijn van drie maanden naar dit land terugkeert, eerst dan opnieuw recht op uitkering van dit land, nadat hij aldaar gedurende ten minste drie maanden werkzaamheden heeft uitgeoefend».

Tot staving van zijn hoger beroep beroept appellant zich op het gemeenschapsrecht, in het bijzonder op voornoemd artikel 69, lid 2, nu vaststaat dat geïntimeerde buiten de aldaar bedoelde termijn van drie maanden uit Frankrijk, waarheen hij was vertrokken om werk te vinden, naar België terugkeerde.

Deze bepalingen van het gemeenschapsrecht zijn evenwel slechts toepasselijk wanneer de migrerende arbeider rechten heeft opgevorderd die hij uit het gemeenschapsrecht putte, wat duidelijk kan worden afgeleid uit de rechtspraak van het Hof van Justitie van de E.E.G.;

Inderdaad betoogde de advocaat-generaal G. Reischl in zijn conclusie bij het arrest van het Hof van Justitie van de E.G. van 19 juni 1980 in de gevoegde zaken Testa cs. (zaken 41, 121 en 796/79) m.b.t. de interpretatie van dit artikel 69 in zijn relatie tot het intern recht van de bevoegde lid-staat: «Verder is volgens mij van wezenlijk belang, dat de volledig werkloze arbeiders uit de lid-staten niet verplicht zijn bij het zoeken naar arbeid in een andere lid-staat een beroep te doen op de regeling van artikel 69 van verordening nr. 1408/71. Zij kunnen zich immers ook naar een

lid-staat begeven zonder van deze regeling gebruik te maken; wel verliezen zij dan tijdens hun afwezigheid het recht op werkloosheidsuitkering (hun toegekend krachtens dit artikel 69), dat zij, indien het nationaal recht daarin voorziet, na hun terugkeer weer ontvangen. Besluiten zij echter gebruik te maken van de gunstigere regeling van artikel 69 (...) dan nemen zij daarmee als het ware de op deze oplossing rustende 'hypotheek' op de koop toe, te weten dat bij te late terugkeer (naar het eigen land) elk recht op uitkering vervalt» (*Jur. H.v.J.*, 1980, 2008/2009: cf. eveneens S. Van Raepenbusch, «La jurisprudence de la Cour de Justice des Comm. Eur. en matière de prestation de chômage», *J.T.T.*, 1985, 93, in het bijzonder p. 98);

Nu door de feitelijke, niet betwiste gegevens, hierboven vermeld, enerzijds bewezen wordt dat geïntimeerde geen aanspraak gemaakt heeft op het voordeel van artikel 69 voormeld, aangezien hij zich niet heeft laten inschrijven als werkzoekende bij de diensten voor arbeidsbemiddeling in Frankrijk — hetgeen een essentieel vereiste is voor het verkrijgen van dit voordeel, zoals bepaald bij dit artikel, lid 1, b — zelfs indien hij blijkbaar het voornemen had dit wel te doen, nu hij formulier E 303 had aangevraagd en gekregen in België, en hij, anderzijds, ook niet de werkloosheidsuitkeringen heeft aangevraagd voor de periode dat hij niet gewerkt heeft tijdens zijn verblijf in Frankrijk, noch deze alstoen heeft genoten, zijn de bij bedoeld artikel 69 gestelde beperkingen, als geregeld bij de leden 2 tot 4 van die bepaling t.a.v. het nationaal recht, op hem niet toepasselijk toen hij naar België terugkeerde, zodat de regeling van zijn toestand enkel nog ressorteert onder de bepalingen van het interne Belgische recht.

De rechtspraak van het Hof van Cassatie vervat in het arrest Stukkens is geenszins strijdig met voorgaand standpunt, aangezien in dat geval, de betrokkene wel aanspraak gemaakt had op het voordeel van artikel 69 van het gemeenschapsrecht tijdens haar verblijf in Duitsland (Cass., 18 november 1985).

Daar geïntimeerde in België uitkeringsgerechtigde werkloze was en de werkloosheidsuitkeringen genoot tot 9 oktober 1982, heeft hij, krachtens de bepalingen van artikel 123, § 1, 1, van het Werkloosheidsbesluit, vanaf zijn aanvraag in België, ingediend op 17 januari 1983, recht op voortzetting van de uitbetaling van zijn werkloosheidsuitkeringen, omdat de bij dit laatste artikel bepaalde termijn van vijftien maanden toen nog niet was verstreken.

(...)

NOOT—Het vermelde arrest van 18 november 1985 van het Hof van Cassatie is gepubliceerd in *R.W.*, 1986-87, 794.

ARBEIDSRECHTBANK TE BRUSSEL

2e KAMER — 1 JUNI 1987

Voorzitter: de h. Declerck

Rechtters in sociale zaken: mevr. Van Hoven en de h. Vander Elst

Advocaten: mrs. Ketsman en Luyten

Arbeidsovereenkomst — Handelsvertegenwoordiger — Huis-aan-huis-verkoper.

De huis-aan-huis-verkoper die hele straten en wijken aandoet om, na een summier prospectiefase, consumptie-ijds te leveren, is geen handelsvertegenwoordiger.

V. t/ P.V.B.A. S.

Overwegende dat eiser aanspraak maakt op: 1. (impliciet) de erkenning van zijn hoedanigheid van handelsvertegenwoordiger; 2. een uitwinningvergoeding van 194.620 frank, gelijk aan vier maanden loon.

Eiser stelt: dat hij als «huis-aan-huis-verkoper» belast was met het «opsoren van klanten met het oog op het onderhandelen over en het sluiten van zaken (...) voor rekening van een opdrachtgever», dat hij zich derhalve kan beroepen op het wettelijk vermoeden dat hij de hoedanigheid van handelsvertegenwoordiger bezit en dat verweerster niet aantoonde dat hij niet onder zijn gezag werkte, noch dat de vertegenwoordiging occasioneel zou zijn.

(...)

Volgens een gedeelte van de rechtspraak is de «rondreizende verkoper» geen handelsvertegenwoordiger: Arbrb. Dinant, 6 januari 1981, *J.T.T.*, 1981, 110 (verkoper van diepvriesprodukten, zelfde werkgever als in casu); Corr. Brussel, 6 januari 1970, *J.T.*, 396 (Ysboer!); Arbrb. Namen, 28 september 1970, *J.T.*, 1971, 132, oordeelde dat het bezoek van samengebrachte cliënteel en opname van bestellingen niet tot daden van handelsvertegenwoordiging gerekend kunnen worden.

Andere rechtbanken opteren voor de thesise van «bedienende-handelsvertegenwoordiger»: Wrr. Ber. Bergen, 27 juni 1970, *J.T.T.*, 1971, 4; Arbrb. Kortrijk, 28 april 1983, AR, 1652/82, niet gepubliceerd: «Het staat aan de opdrachtgever die de toepassing van het wettelijk vermoeden (...) betwist te bewijzen dat de tussenpersoon niet werkt onder zijn gezag of dat de vertegenwoordiging een occasioneel karakter heeft.»

Prof. Blanpain opteert in *Arbeidsovereenkomst voor handelsvertegenwoordigers* (uitgave Kluwer, 1980, p. 6) voor de stelling van M. Taquet in *J.T.*, 1969, 417-419, «Le vendeur ambulant est-il un représentant de commerce?»: «Het feit cliënten op te sporen en te bezoeken van deur tot deur valt daarentegen binnen de bepaling van de wet op de handelvertegenwoordiging.» Deze mening wordt blijkbaar gedeeld door Voorzitter J. Petit in *Arbeidsrecht*, Cad II-8-22, eveneens onder verwijzing naar hetzelfde artikel van M. Taquet: «Indien een persoon langs een uitgestippelde weg van huis tot huis tracht te verkopen namens iemand dan kan hij een handelsvertegenwoordiger zijn.»

In de geciteerde rechtspraak en rechtsleer wordt telkens een ruime toepassing gemaakt van het wettelijk vermoeden van artikel 4 W.A.O., zonder al te veel aandacht te besteden aan het relativerend karakter van artikel 88 van dezelfde wet, en zonder overigens het gepaste onderscheid te maken naar gelang van de verschillende aspecten van de taak van de huis-aan-huis-verkoper en de juiste opdracht van deze verkoper.

De rechtbank acht het dan ook gewenst nader in te gaan op de taakanalyse van huis-aan-huis-verkoper van roomijs in kwestie:

— eerst dient te worden opgemerkt dat deze bediende-verkoper uitsluitend, overigens door zijn opdrachtgever vooraf bepaalde, volledige straten of wijken «aandoet», waarbij alle woningen met een bezoek worden vereerd zonder enig verder onderscheid of selectie;

— in een eerste fase, die we de promotiefase kunnen noemen, wordt enkel de vraag gesteld: «Moet er ijs zijn, madame?», waarbij het voorlopig of definitief antwoord van de betrokkene bepalend zal zijn voor een al dan niet later nieuw bezoek of een eventuele onmiddellijke levering;

— eens deze «summiere» promotiefase voorbij, zal de taak van de verkoper er zich toe beperken om de veertien dagen of om de maand contact op te nemen met zijn vaste klanten, om te weten welke hoeveelheid, kleur, vorm en smaak dient te worden geleverd, welke bestelling die dan ook prompt door de verkoper zelf wordt uitgevoerd.

De rechtbank stelt derhalve vast dat ter zake het aspect «vertegenwoordiging en onderhandeling met het oog op verkoop» summier en bijkomstig is, en in de meeste gevallen eenmalig; dat het zwaartepunt van de activiteiten van de verkoper gelegen is in het periodieke bezoek en bevoorradings van een cliënteel waarvan de lijst voortaan in zijn bezit is.

In de gegeven omstandigheden oordeelt de rechtbank dat de huis-aan-huis-roomijverkoper geen handelsvertegenwoordiger is en dat hij als een gewone bediende-verkoper dient te worden beschouwd, zodat de eis als ongegrond dient te worden afgewezen.

(...)

WETGEVING IN KORT BESTEK

Onder de zorg van het Departement Rechten van de U.I.A.

Aan het nazien van het Belgisch Staatsblad van september 1987 verleenden hun medewerking: W. Lambrechts, I. Opdebeek en J. Steenlant.

Administratief toezicht op de gemeenten behorend tot het Waalse Gewest

Door het decreet van 2 juli 1987 tot wijziging van art. 84 Gemeentewet (B.S., 10 september 1987) wordt, voor de gemeenten behorend tot het Waalse Gewest, de organisatie van de procedure geregeld voor het goedkeuringstoezicht dat moet worden uitgeoefend op de besluiten van de gemeenteraad die de voorwaarden voor de werving en de bevordering van het gemeentepersoneel vaststellen (art. 84, § 1, laatste lid, Gemeentewet).

Door dit decreet wordt tevens art. 71, § 1, vierde lid, van de wet van 14 februari 1961 voor economische expansie, sociale vooruitgang en financieel herstel gewijzigd, met name wat de organisatie van de procedure van het goedkeuringstoezicht betreft.

Ten slotte werd aan de Executieve de mogelijkheid gegeven de bepalingen van de decreten van de Waalse Gewestraad inzake het administratief toezicht te coördineren (art.

3).

Betreuenswaardig is dat dit decreet, net zoals zovele andere decreten van de Waalse Gewestraad, zeer slordig werd vertaald. Zo lezen we bijvoorbeeld: «de wetten op het gebruik van de talen in bestuurszaken *samengevat* op 18 juli 1966» (i.p.v. gecoördineerd); «dit termijn» (i.p.v. deze termijn); «elke aan goedkeuring onthouden beslissing» (i.p.v. elk besluit houdende niet-goedkeuring).

I.O.

Kieswetgeving

Drie wijzigingen werden opgenomen in de wetgeving betreffende de parlements- en provincieraadsverkiezingen.

1. De bescherming van het letterwoord met het oog op de verkiezingen werd in het Kieswetboek ingevoerd bij de wet van 5 juli 1976. De inhoud van artikel 115bis, § 1, en art. 116 van het Kieswetboek heeft echter aanleiding gegeven tot verscheidene interpretaties in de loop van de opeenvolgende verkiezingen.

Om in de toekomst elke dubbelzinnigheid te vermijden en verkeerde interpretaties uit te sluiten heeft de wet van 28 juli 1987 tot wijziging van de artikelen 115bis, § 1, 116 en 118 van het Kieswetboek (B.S., 12 september 1987) de volgende bepalingen ingelast:

— ieder in het parlement vertegenwoordigde politieke partij mag slechts de bescherming van één enkel letterwoord vragen, nl. datgene dat ze zinnens is te gebruiken bij de volgende kiescampagne;

— er wordt aan ieder parlements lid dat een akte van neerlegging van het letterwoord ondertekent, verbod opgelegd voor te komen op een lijst die een ander beschermd letterwoord gebruikt;

— evenwel, om alle verwarring te vermijden, kan op gemotiveerd verzoek van een in het parlement vertegenwoordigde politieke partij de vermelding worden verboden van een letterwoord waarvan gebruik is gemaakt in het verleden door die partij en waaraan bescherming is verleend.

2. Het stemmen bij volmacht werd uit democratische overwegingen ingevoerd bij de wet van 8 juli 1970. Er werden bij de opeenvolgende verkiezingen echter talrijke misbruiken vastgesteld en daarom werden bij de wet van 6 juli 1982 beperkingen ingevoerd: enkel de echtgenoot en bloed- of aanverwanten tot de tweede graad konden als gemachtigde optreden, met dien verstande dat de gemachtigde in elk geval slechts eenmaal bij volmacht kon stemmen. Er was echter gebleken dat vele personen die wel hun stem wilden uitbrengen bij volmacht, geen familieleden tot de tweede graad hadden. De wet van 28 juli 1987 tot wijziging van art. 147bis van het Kieswetboek (B.S., 12 september 1987) biedt aan de verhinderde kiezer de mogelijkheid om buiten de echtgenoot de bloed- of aanverwant tot de 3de graad aan te wijzen.

Het K.B. van 8 november 1987 (B.S., 13 november 1987) stelt het model van het volmachtformulier vast.

3. De wet van 28 juli 1987 tot wijziging van art. 27 van de wet van 19 oktober 1921 tot regeling van de provincieraadsverkiezingen (B.S., 15 september 1987) bepaalt dat de ambtenaren van de provinciebesturen alsmede de rijksambtenaren bij deze besturen geen lid kunnen zijn van de be-

stendige deputatie van de provincieraad.

De onderrichtingen betreffende de parlementsverkiezingen van de 13 december 1987 werden gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad van 13 november 1987. Deze circulaire biedt een overzicht van de zes wetten die tussen 1985 en 1987 de kieswetten hebben gewijzigd.

W.L.

Beschadiging leidingen gasachtige produkten

Het steeds verder doorgedreven gebruik van mechanische werktuigen door aannemersbedrijven heeft het beschadigingsrisico aanzienlijk vergroot voor vervoerinstallaties van gasachtige produkten en andere door middel van leidingen, vooral daar deze meestal ondergronds aangelegd en derhalve onzichtbaar zijn.

De wet van 28 juli 1987 tot wijziging van art. 16 van de wet van 12 april 1965 (*B.S.*, 23 september 1987) heeft aan de Koning de bevoegdheid verleend om veiligheidsmaatregelen op te leggen die door de opdrachtgevers en aannemers moeten worden gevolgd vooraleer werken worden aangevat en gedurende de uitvoering ervan, met het oog op de bescherming van de vermelde vervoerinstallaties.

Dit wetsvoorschrift kwam er op aanwijzing van de Raad van State, die van oordeel was dat voor het opleggen bij K.B. van specifieke veiligheidsvoorschriften aan de opdrachtgevers en aannemers een uitdrukkelijke bevoegdheidsdelegatie van de wetgever noodzakelijk was.

W.L.

Uitvoering van de in toepassing van art. 87 E.E.G.-Verdrag uitgevaardigde verordeningen

In het *B.S.* van 24 september 1987 is de wet van 28 juli 1987 tot uitvoering van de in toepassing van art. 87 E.E.G.-Verdrag uitgevaardigde verordeningen en richtlijnen verschenen. Art. 87 E.E.G.-Verdrag dat deel uitmaakt van het hoofdstuk over de mededingingsregels, machtigt de E.G.-Raad om alle verordeningen of richtlijnen vast te stellen die dienstig zijn voor de toepassing van de artt. 85 en 86 E.E.G.-Verdrag, de basisbepalingen inzake het E.E.G.-kartelrecht.

De eerste verordening die op grond van art. 87 E.E.G.-Verdrag genomen werd, nl. Vo. nr. 17/62 van de Raad van 6 februari 1962, en die de uitvoering van het kartelverbod verzekert, verleent aan de E.G.-Commissie o.m. de bevoegdheid om bij de ondernemingen en ondernemingsverenigingen verificaties uit te voeren. In de uitvoering van deze opdracht kunnen de ambtenaren van de Commissie zich laten bijstaan door ambtenaren van de bevoegde nationale autoriteit. De Commissie kan overigens ook de bevoegde nationale autoriteit verzoeken om de verificaties uit te voeren. Ter uitvoering van Vo. 17 is het K.B. van 18 januari 1966 genomen (*B.S.*, 22 januari 1966) dat de ambtenaren van de dienst «Economische Algemene Inspectie» van het Ministerie van Economische Zaken belast met de in Vo. 17 geregelde taken van verificatie en bijstand door de nationale autoriteiten.

Vo. 17 is evenwel niet van toepassing op de vervoersector, waarvoor een bijzondere regeling is uitgewerkt in Vo. nr. 1017/68 houdende de toepassing van mededingingsregels op het gebied van het vervoer per spoor, over de weg en over de binnenwateren (*Pb.*, 1968 L 175, p. 1) en in Vo. nr. 4056/86 tot vaststelling van de wijze van toepassing van de artt. 85 en 86 E.E.G.-Verdrag op het zeevervoer (*Pb.*, 1986, L 387, p. 4). Deze beide verordeningen bevatten nochtans bepalingen die analoog zijn met die van Vo. 17 betreffende de bevoegdheden van de Commissie tot verificatie en de rol van de nationale autoriteiten hierbij.

Om aldus uitvoering te kunnen geven aan bovenvermelde verordeningen, evenals aan toekomstige verordeningen op het gebied van de mededinging, verleent art. 1 van deze wet aan de Koning de bevoegdheid om bij een in Ministerraad overlegd besluit, de maatregelen te nemen die nodig zijn voor de uitvoering van de verplichtingen die voortvloeien uit de verordeningen en richtlijnen genomen in toepassing van art. 87 E.E.G.-Verdrag waarbij deze maatregelen bestaande wettelijke bepalingen kunnen opheffen of wijzigen. Art. 2 van de wet omschrijft dan de bevoegdheid van de ambtenaren die bij K.B. belast zijn met de opdrachten van bijstand en verificatie. Deze is dezelfde als die van de ambtenaren van de E.G.-Commissie, nl. a) de boeken en bescheiden van het bedrijf controleren; b) afschriften of uittreksels van deze boeken of bescheiden maken; c) ter plaatse mondelinge inlichtingen vragen; d) alle lokaliteiten, terreinen en vervoermiddelen der onderneming betreden. Tevens wordt de schending van het geheim van de aldus verkregen inlichtingen en documenten, evenals het gebruik ervan voor andere doeleinden dan die waarvoor zij verkregen zijn, strafbaar gesteld.

Art. 3 van de wet voorziet in de mogelijkheid om een beroep te doen op gemeentepolitie en rijkswacht. Hiermee wordt het bezwaar van de E.G.-Commissie ondervangen dat de Belgische wetgeving niet voldoet aan Vo. 17 aangezien zij niet in de mogelijkheid voorziet om een beroep te doen op de openbare macht om de betrokken ondernemingen te dwingen zich onmiddellijk aan de verificatie te onderwerpen wanneer de Commissie deze bij beschikking heeft gelast, in welk geval er een juridische verplichting bestaat voor de ondernemingen om zich aan de verificatie te onderwerpen (cf. art. 14, lid 6, Vo. 17).

Te noteren valt dat de lid-staten op grond van Vo. 17 reeds vóór 1 oktober 1962 de nodige maatregelen ter zake hadden moeten nemen!

Art. 74 van de wet ten slotte bepaalt dat art. 1 van de wet van 18 februari 1969 betreffende de maatregelen ter uitvoering van de internationale verdragen en akten inzake vervoer over de weg, de spoorweg of de waterweg aangevuld wordt met een tweede lid dat de toepassing van de wet van 18 februari 1969 uitsluit voor de verplichtingen die voortvloeien uit de verordeningen van de E.E.G. inzake mededinging. Dit vereist enige toelichting. In de mate dat de wet van 18 februari 1969 eveneens aan de Koning de bevoegdheid verleent tot het nemen van maatregelen ter uitvoering van verplichtingen uit internationale verdragen en de krachtens deze genomen internationale akten, met inbegrip aldus van het E.E.G.-Verdrag en de op basis hiervan genomen verordeningen en richtlijnen, zou inzake de nakoming van verplichtingen uit verordeningen op het gebied van de mededinging in de vervoersector de Koning zijn bevoegd-

heid uit twee wetten kunnen putten. Dit diende in de eerste plaats te worden vermeden. Problematischer is evenwel dat de wet van 28 juli 1987 in andere opsporingsmiddelen voorziet, geen strafsancities bepaalt behoudens het bepaalde in art. 2, § 2, en dat de nationale ambtenaren i.t.t. de wet van 18 februari 1969 niet over een beslagrecht beschikken. Om deze redenen werd dan ook de mogelijkheid om de wet van 18 februari 1969 als rechtsgrondslag te gebruiken voor de K.B.'s ter uitvoering van verplichtingen uit verordeningen op het vlak van de mededinging in de vervoersector uitgesloten.

Tot besluit kan men stellen dat de wet van 28 juli 1987 nog maar eens aantoonst hoe «snel» ons land zijn verplichtingen uit de gemeenschapsverdragen naleeft...

J.S.

Agglomeratie Brussel

— De wet van 21 augustus 1987 wijzigt op uitgebreide wijze de wet van 26 juli 1971 houdende organisatie van de agglomeratie en de federaties van gemeenten en bevat verder bepalingen betreffende het Brusselse Gewest (B.S., 26 september 1987).

Deze wet regelt de uitvoering van de bepalingen van het regeerakkoord betreffende het hoofdstedelijk gebied.

1. *Successierechten.* Hoofdstuk I van de wet van 21 augustus 1987 wijzigt de wet van 5 maart 1984 betreffende de saldi en de lasten van het verleden van de gemeenschappen en gewesten en de nationale economische sectoren. Dit hoofdstuk regelt de structurele toekenning van de opbrengst van de successierechten te Brussel aan de begroting van het Brusselse Gewest. Het regeerakkoord van december 1985 had bepaald dat de opbrengst vanaf het jaar 1986 verschuldigd is aan het Brusselse Gewest. Voor 1986 en 1987 werd dit geregeld door een inschrijving van de kredieten in de begroting van het Ministerie van het Brusselse Gewest. Dit verklaart waarom de wet van 21 augustus 1987 de opbrengst van de successierechten structureel pas vanaf 1988 toewijst.

Die middelen kunnen binnen het bevoegdheidsdomein van de Brusselse Executieve vrij worden aangewend. Ze zullen evenwel bij voorrang worden besteed voor de sanering van de financiële toestand van de gemeentelijke instellingen en van de agglomeratie en voor de stadsvernieuwing.

2. *Reorganisatie van de agglomeratie.* De zwakheden van het stelsel van de wet van 26 juli 1971 veroorzaakten hiaten die de democratische werking van de agglomeratie nagenoeg onmogelijk hebben gemaakt: de Vlaamse leden van het uitvoerend college hadden geen bevoegdheden meer en na de eerste verkiezingen werden nooit nieuwe verkiezingen meer gehouden; het was ook nodig de bevoegdheden opnieuw te bepalen. De wijzigingen kunnen in vier groepen worden samengebracht.

a. De bevoegdheden van de Brusselse agglomeratie en van de cultuurcommissies worden als volgt vastgelegd:

— Voor de agglomeratie.

De bevoegdheden die parallel liepen met die van de Executieve van het Brusselse Gewest, worden aan de agglomeratie onttrokken. De wetgever heeft gekozen voor de oplossing waarbij de bevoegdheden tussen gemeenten, de agglomera-

tie en het Gewest werden herverdeeld om doublures te vermijden. De agglomeratie heeft de volgende technische taken: ophalen en verwerking van het vuilnis, bezoldigd vervoer van personen, brandweer, dringende geneeskundige hulpverlening.

Aan de agglomeratie worden tevens andere technische bevoegdheden toegekend, namelijk wegen van de agglomeratie, watervoorziening, informatica, het schoonvegen van de straten en de sneeuwopruiming. De overdracht van die bevoegdheden wordt echter afhankelijk gemaakt van de sanering van de financiën van de agglomeratie en de vernieuwing van zijn organen, d.w.z. met ingang van 1 januari 1990.

— Voor de cultuurcommissies.

De Brusselse gemeenten kunnen met een cultuurcommissie of met de verenigde commissies overeenkomen dat deze commissies instellingen of infrastructuur met betrekking tot onderwijs en culturele aangelegenheden van die gemeenten kunnen overnemen. In het kader van de uitvoering van een gemeentelijk saneringsplan kan de Executieve van het Brusselse Gewest een gemeente voorstellen om dergelijke overdrachten te doen.

b. *Organisatie van de verkiezingen.*

De wet van 21 augustus 1987 bevat uitgebreide bepalingen over de verkiezingen van de Brusselse agglomeratieraad en de wijze van verdeling van de zetels, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de eerstkomende verkiezingen en latere verkiezingen.

c. De verkiezingen vallen samen met die voor het Europese Parlement.

Gelet op de optie om de verkiezingen voor de Brusselse agglomeratieraad te houden aan de hand van eentalige lijsten, werd beslist om deze structureel te laten samenvallen met die voor het Europese Parlement, veeleer dan met de gemeenteraadsverkiezingen. De wet bevat een volledig uitgewerkte verkiezingsprocedure die de harmonisering regelt met de verkiezingsprocedure voor het Europese Parlement. Dit houdt ook in dat daar, terwijl de gemeenteraadsverkiezingen om de zes jaar plaatsvinden, de agglomeratieraadsverkiezingen om de vijf jaar worden gehouden.

d. Samenstelling, verkiezing en besluitvorming van het uitvoerend college.

In plaats van dertien leden, zoals thans, zal voortaan het uitvoerend college van de Brusselse agglomeratieraad samengesteld zijn uit vijf leden.

Om de slechte ervaringen uit het verleden te vermijden werd de verkiezingsprocedure overgenomen uit de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming van de instellingen betreffende de verkiezing van de leden van de Executieven. Die procedure was trouwens reeds uitgewerkt om een herhaling te verhinderen van de wijze waarop onder het stelsel van de wet van 26 juni 1971 de Vlaamse leden van het uitvoerend college van de agglomeratieraad van elke bevoegdheid werden beroofd. Voor het geval het college het niet eens kan worden over de verdeling van de taken onder zijn leden, kan elk lid volgens een uitgedokterde procedure een keuze maken uit vijf taken:

— financiën en begroting,

— personeel,

— vuilnisophaling en verwerking,

— brandbestrijding en dringende medische hulpverlening,

— bezoldigd personenvervoer en bevordering van de coördinatie tussen de gemeentelijke politiekorpsen.

3. *De uitvoering van het herstructureringsplan van de Executieve van het Brusselse Gewest.* Het herstructureringsplan van de Brusselse Executieve wordt in hoofdzaak ten uitvoer gelegd door aanbevelingen, circulaires, administratief toezicht, overeenkomsten en K.B.

De wet van 21 augustus 1987 regelt alleen de punten van het herstructureringsplan die bij wet moeten worden goedgekeurd, namelijk de oprichting van een informaticacentrum voor het Brusselse Gewest en van een instelling voor milieubescherming. Anderzijds bevat de wet van 21 augustus 1987 eveneens een artikel dat de bekrachtiging beoogt van de verplichting voor de agglomeratie om een saneringsplan op te stellen en uit te voeren met het doel het begrotingsevenwicht te bereiken dat is opgelegd bij K.B. nr. 110, en het financieel evenwicht op duurzame wijze na 1988 te herstellen.

W.L.

Onroerend cultureel patrimonium van de Franse Gemeenschap

Het decreet van 17 juli 1987 betreffende de bescherming van het onroerend cultureel patrimonium van de Franse Gemeenschap (B.S., 30 september 1987) vervangt de wet van 7 augustus 1931 op de bescherming van de monumenten en de landschappen voor het deel dat betrekking heeft op de onroerende goederen, alsmede het decreet van 28 juli 1976. Het decreet moet een modern wettelijk instrument zijn dat is aangepast aan de noden van de huidige maatschappij en dat wordt geleid door de aanbevelingen van de Raad van Europa, aangenomen op 14 april 1976.

In die optiek beoogt het decreet een versnelling en verlichting van de classeringsprocedure. Enkele nieuwe begrippen worden ingevoerd o.m.:

— het begrip architecturaal geheel, d.i. elke groep stadsgebouwen of landelijke gebouwen die voldoende samenhang vertonen om topografisch te worden afgebakend en die wordt gekenmerkt door homogeniteit of harmonieuze integratie;

— de officiële erkenning van de inventaris van het architecturaal patrimonium als middel tot inlichting;

— de invoering van een beschermingszone rondom een monument, een architecturaal geheel of landschap waarvan de omtrek wordt vastgesteld volgens de noodzaak van bescherming van de omgeving van het goed;

— het aanvaarden van een vergoedingsstelsel dat geïnspireerd is door de organieke wet op de stedenbouw.

W.L.

BOEKEN

D. HUND, B. LUCAS LUIJCKX, e.a., *Belastingen en sociale zekerheid in internationaal perspectief*, Deventer, Kluwer, 1987, 216 p.

Met de toenemende internationalisatie van het zakenleven en van de beroepsuitoefening groeit ook de belangstelling voor het internationaal belasting- en sociale-zekerheidsrecht. De boeken die daarover worden geschreven, behoren in de regel tot twee verschillende categorieën: de diep doorwrochte wetenschappelijke werken, hoofdzakelijk bestemd voor academici, advocaten en hogere ambtenaren, en de praktijkwerken, waarvan vooral de consulentenwereld gebruik maakt. Het hier besproken werkje behoort tot geen van beide categorieën. Het is een bijzonder vlot en bevattelijk geschreven algemeen overzicht van, voornamelijk, het internationaal belastingrecht (181 van de 208 pagina's). Het gaat wel niet zeer diep op de problemen in en biedt weinig verwijzingen voor verdere studie, maar toch lijkt het ons als inleiding goed geslaagd. Een opvallende leemte is wel dat niet gehandeld wordt over de toestand van beoefenaars van vrije beroepen. Dat het boek vanuit Nederlandse gezichtshoek geschreven is, hoeft de Belgische lezer niet af te schrikken. Het is immers voor het grootste deel gewijd aan de bespreking van basisbegrippen van het internationaal fiscaal recht en aan de beschrijving van de ook in de door België gesloten verdragen overgenomen principes van het O.E.S.O.-modelverdrag.

Voor nog niet ingewijden die belangstelling hebben voor de problematiek van het internationaal belastingrecht, kan dit boek een zeer behoorlijke uitgangsbasis vormen.

Prof. dr. S. Van Crombrugge

David PEEPERKORN (red.), *Limitation of free bargaining and sanctity of contracts with performing artists and composers*, Reports presented at the meeting of the International Association of Entertainment Lawyers, Midem 1987, Cannes, Apeldoorn - Antwerpen, Maklu Publishers, 1987, 121 p.

De voorloper van het besproken werk (Peepkorn, D., *Merchandising and sponsorship in the music business*, Reports presented at the meeting of the International Association of Entertainment Lawyers, Midem 1986, Cannes, Apeldoorn - Antwerpen, Maklu Publishers, 1986, 120 p.) vond G.L. Ballon «een boek dat als enige verdienste heeft het eerste over het onderwerp te zijn, maar dat wegens de te fragmentarische behandeling ontgoochelt» (R.W., 1986-87, 2334).

De voorliggende publikatie heeft — uiteraard — dezelfde verdienste niet meer. Wel blijft de ontgoocheling. Niet alleen wegens de fragmentarische aanpak, ook door de verwarrende samenstelling van het boek.

De inleiding — en meteen ook de samenvatting van de in verschillende landen gehuldigde principes m.b.t. de themata — kondigt vijf landenberichten aan (Verenigd Koninkrijk, U.S.A., Frankrijk, Duitse Bondsrepubliek en Nederland) over de geldigheid en afdwingbaarheid van overeenkomsten met muziekbeoefenaars (zowel uitvoerders als componisten) en de gevolgen van een breuk van dergelijke contracten. Als leidraad voor elke bijdrage wordt een schema vooropgesteld met een gedetailleerde en gevarieerde selectie topics.

Terecht stelt de inleiding van het boek dat het onderwerp (te) algemeen is. Het kan de auteurs van de landenberichten dan ook niet kwalijk genomen worden dat zij er nooit in geslaagd zijn alle in het schema opgenomen suggesties te behandelen en zich ver van enige uitdieping hebben gehouden. Zo krijgt een interessant onderwerp zoals de rol van het EEG-Verdrag bv., op drie regels na (p.91), helemaal geen aandacht. Wel wordt voor elk land een algemeen overzicht gegeven over de principes die het contractenrecht beheersen.

Het corpus van het boek begint met de publikatie van enkele relevant geachte gerechtelijke uitspraken in het Verenigd Koninkrijk. Zonder enige commentaar volgt, vreemd genoeg, één enkele belangrijk geachte Amerikaanse uitspraak; die wordt dan wel onmiddellijk gevolgd door de Amerikaanse rapporten, resp. een beschouwing over het sluiten van (muziek)contracten in het algemeen en een studie over de uitvoering van die contracten naar New Yorks recht. Dan pas volgt het Engelse rapport. Het is merkwaardig dat het Franse verslag zowel in het Engels als in het Frans wordt afgedrukt, doch beide van elkaar gescheiden door de verslagen uit Duitsland en Nederland.

Door de ordening van de teksten wordt het leestempo gebroken en niet zelden verliest de lezer de draad, o.m. omdat de ideeën ontwikkeld in de rechtspraak elders terug te vinden zijn. In hetzelfde domein vormen artikelen zoals «Music Publishing and Recording Contracts in Perspective» (Jane Tatt, in *EIPR*, 1987, 132 e.v.) een meer coherente en volledige aanpak van de behandelde thema's en krijgt de lezer minder de indruk dat hij slechts algemeenheden voorgeschoteld krijgt.

Voor wie zich tevreden kan stellen met een «algemene inleiding» op het contractenrecht met af en toe een sprong naar het muziekgebeuren en niet overstelpt hoeft te worden met stille wenken voor de praktijkmensen (toch te vinden op p. 109 bv.), kan het boek aanbevolen worden.

Jan Van Hoof (UFSAL)

E. BREWAEYS, S. DESMET, J. OPDEBEECK, F. VOETS en D. VOORHOOF, **Persvrijheid, omroeprecht en nieuwe media**, Tegenspraak Cahiers 3, Kluwer rechtswetenschappen, Antwerpen, 1987, 194 blz.

Op 10 oktober 1987 werd in de UFSAL, op initiatief van het Vlaams Pleitgenootschap bij de Brusselse Balie, de Algemene Vereniging van Belgische Beroepsjournalisten, Tegenspraak, de Vlaamse Werkgroep voor Mediaonderzoek en Kluwer Rechtswetenschappen, een studiedag gehouden over het thema «persvrijheid, omroeprecht en nieuwe media».

Het voorliggend boekwerk is de bundeling van de referaten, die, het mag extra worden onderstreept, bijzonder snel gedrukt zijn verschenen.

Het kan niet worden ontkend dat de christen-democratische-liberale regeringen, zowel op het nationale niveau als in de gemeenschappen, de jongste jaren op het gebied van het mediabeleid niet hebben stilgezeten en met name een vloed van wetten, decreten en besluiten hebben uitgevaardigd, waarvan ze de draagwijdte, zoals blijkt, niet altijd nauwkeurig hebben voorzien.

De invoering van de commerciële televisie stond immers op het verlanglijstje van de coalitie. De op zich bewonderenswaardige hardnekkigheid, waarmee de legislatieve arbeid werd voorgestuwd, heeft echter geleid tot ondoordachte en onzorgvuldige formuleringen, onbegrijpelijke lacunes en strijdigheden, met miskenning soms van terechte opmerkingen en vingerwijzingen van de Raad van State.

Uw recensent heeft in dit blad al gewezen op enkele onvolkomenheden in de wet van 6 februari 1987 betreffende de radiodistributie- en de teledistributienetten en betreffende de handelspubliciteit op radio en televisie («De etherreclame in België: het wettelijk kader», *R.W.*, 1986-87, 2129-2142).

D. Voorhoof heeft nog een reeks andere «knelpunten» ontdekt zowel in de wet als in het decreet van de Vlaamse Gemeenschap van 28 januari 1987 betreffende het overbrengen van klank- en televisieprogramma's in de radiodistributie- en teledistributienetten en betreffende de erkenning van niet-openbare televisieverenigingen (het zgn. kabeldecreet). Daarenboven wordt, in een gestoffeerde bijdrage van S. Desmet, het vermoeden van uw recensent bevestigd dat de wet, maar ook het decreet, met hun monopoliserende trekjes op het stuk van reclamemachtiging en zendvergunning, regelrecht strijdig zijn met de Europese rechtsregels, een aspect waarop de Raad van State in zijn adviezen ook al had gezinspeeld.

Het moge een waarschuwing zijn voor de kandidaat-privaatrechtelijke televisieomroep zich door de Belgische overheid niet op een dwaalspoor te laten leiden. Europeesrechtelijk zitten de wet en het decreet niet goed, zoveel mag nu wel duidelijk zijn.

Maar ook vanuit legistiek oogpunt schort er wat aan het decreet en vooral zijn uitvoeringsbesluiten: geen formeel advies van de Mediaraad en van de Raad van State, erkenningsbesluit uitgevaardigd na de ontbinding van de Kamers, idem overigens voor de reclamemachtiging.

Er wordt niet zo erg veel gepubliceerd over het recht van de omroep en de nieuwe media. De Belgische wetgeving hinkt hopeloos achterna op de ongemeen snelle ontwikkelingen in het media-gebeuren en is helaas geen meesterwerk van juridische accuratesse en klaar inzicht. De wazige bevoegdheidsopdeling voortvloeiend uit de staatshervorming van 1970-1980 heeft bovendien, ook in

deze materie, gezorgd voor bijkomende verwarring.

Om die redenen, en nog vele andere, is dit werk een aanrader. Zeker voor de overheid, nog meer voor al wie zich aan het opstarten van een commercieel televisiestation in Vlaanderen wil wagen.

Ter informatie: het werk bevat nog bijdragen over overheids-censuur en uitingsvrijheid (E. Brewaeys), de relatie pers/justitie (F. Voets), commerciële televisie (J. Opdebeeck) en communicatievrijheid (D. Voorhoof)

Jan Ceuleers
VUB

Walter LEISNER, **Selbstbedienungsgrosshandel und Verfassungsrecht, Zu den Verfassungsschranken des Wettbewerbsrechts**, Schriften zum Öffentlichen Recht, Band 503, Duncker & Humblot, Berlin, 1986, 203 p., DM 68.

De zelfbedieningsgroothandel of «cash & carry» in de Bondsrepubliek zorgde reeds voor heel wat interessante vragen van Duits en Europees economisch recht. Men denke in dit verband aan de «Metro (Saba)»-arresten waarin het H.v.J.E.G. (zaken 26/76 en 75/84) zich over de toelaatbaarheid van selectieve distributiesystemen voor «amusementselektronica» onder art. 85 EEG (kartelverbod) uitsprak, na de vruchteloze pogingen van zelfbedieningsgroothandel Metro — ook in intern Duitse verhoudingen een bekende procespartij — om de gunstige beoordeling die de Commissie over deze systemen had gegeven, aan te vechten. De selectie door de producenten leidt er immers vaak toe dat de «niet-gespecialiseerde» groot- en kleinhandel van de distributie van het produkt wordt uitgesloten. Recenter wees het Hof van Justitie de stelling van Metro af dat art. 52 E.E.G. (vrije vestiging) zich zou verzetten tegen de toepassing van de Franse bepalingen inzake prijsaanduiding op «cash & carry»-zaken (zaak 198/86 Conradi e.a./Direction de la Concurrence).

Metro e.a. kregen echter ook problemen met het Duitse recht inzake oneerlijke concurrentie. Het Duitse Gesetz gegen den unlauteren Wettbewerb bevat net als onze wet handelspraktijken van 14 juli 1971 een algemeen verbod van met de eerlijke handelsgebruiken strijdige daden (daar «Gute Sitten» genoemd). Voorts bevat het, in tegenstelling tot de WHP, een relatief beperkt aantal gedetailleerde, materieelrechtelijke bepalingen (door een «Novelle» uit 1986 werd dit aantal evenwel verhoogd).

Tot die *per se* verboden behoren o.m. de in 1969 ingevoerde §§ 6a en 6b. § 6a verbiedt handelaars die niet *overwegend* professionele afnemers bevoorraden in hun relaties tot consumenten naar hun hoedanigheid van groothandelaar te verwijzen. Doel van deze bepaling is de consument te beschermen tegen het misleidingsgeefte dat bij de niet (100%) ware «groothandel»claim wordt verondersteld. De consument zou immers automatisch geloven dat de toegepaste prijzen bij de «groothandelaar» lager liggen dan bij de «kleinhandelaar». Deze misleiding dient dus niet in concreto te worden bewezen maar wordt, in dit geval, onweerlegbaar vermoed. In dezelfde geest verbiedt § 6b de overhandiging van legitimatiepasjes of koperskaarten door handelaars aan consumenten. Deze bepaling leidt er, in de strenge interpretatie van het BGH, toe dat de zelfbedieningsgroothandel elke vorm van detailhandel wordt ontzegd.

Terwijl naar Duits recht in zelfbedieningsgroothandelszaken dus geen pure consumenten mogen worden toegelaten, heeft de vraag in welke mate voortverkopers (detailhandelaars) er voor eigen privé-verbruik aankopen van branche-vreemde waren mogen doen, geleid tot een jurisprudentiële «tolerantiegrens»: het totaal van dergelijke aankopen mag een bepaald percentage (om en bij de 10%) niet overschrijden. De rechtspraak gaat echter nog verder: wil de groothandelaar als «funktionsechter Grosshandel» gelden — waardoor hij aan de verboden van §§ 6a en 6b UWG, maar ook aan de verplichtingen inzake prijsaanduiding van de Preisangabe Vo (cf. i.v.m. Frankrijk: hierboven) en het Ladenschlussgesetz (verplichte avondsluiting in de detailhandel, cf. Belgische wet 27 juli 1973) ontsnapt — dan moet hij ten minste aan de ingang controles doorvoeren om de verkopen voor privé-consumptie binnen de bovengeschetste (enge) grenzen te houden.

Dit geheel van regels heeft reeds het onderwerp uitgemaakt van

heel wat kritische commentaren (men leze vooral: Schricker-Lehmann, *Der Selbstbedienungsgroßhandel*, 1976).

Ook Leisner vraagt zich vooral m.b.t. de §§ 6a en 6b uitvoering af of de op de groothandel rustende beperkingen wel een voldoende grondslag in de ingeroepen bescherming van de consument tegen misleiding vinden. De vraag is vooral acuut waar de rechtspraak de groothandel de verplichting oplegt ervoor te waken dat *professionele* afnemers niet boven een zekere maat (de 10% grens) privé-aankopen doen. Veeleer, aldus Leisner, spelen hier niet uitgedrukte bedoelingen van middenstandsbescherming (cf. in België het verbod van verkoop met verlies van art. 22 WHP dat mede beoogt, aldus de wetgever, de consument te beschermen tegen «lokvogel»aanbiedingen die hem zouden misleiden over het echte prijzenpeil in de winkel).

De specifieke inbreng van Leisners boek in het boeiende rechtspolitieke debat over de plaats en de functie van het recht inzake oneerlijke mededinging bij de bescherming van consument en middenstander, ligt in het tweede deel, waarin hij, zoals hij het zelf formuleert, de betekenis van het constitutioneel recht voor dit rechtersrecht inzake groothandel wil aangeven, en inzonderheid de vraag wil beantwoorden welk constitutioneelrechtelijk kader en welke constitutioneelrechtelijke richtlijnen de rechterlijke macht hier in acht moet nemen (blz. 13). Zoals bekend worden door het Bundesverfassungsgericht uit de Grondwet van de Bondsrepubliek (het Grundgesetz) een aantal economische grondrechten afgeleid.

Leisner duidt aan op welke wijze het privaatrecht, i.z. het mededingingsrecht, door de rechter aan het GG kan en moet worden getoetst. Deze toetsing geldt niet enkel voor het wettenrecht maar ook voor het, in het recht inzake oneerlijke concurrentie, belangrijke rechtersrecht. Methodologisch moet eerst een belangenafweging naar mededingingsrecht plaatsvinden (i.v.m. de aangesneden problematiek: die van consumenten, de middenstand en de Cash & Carry-zaken). Het resultaat van die afweging moet vervolgens aan de Grondwet worden getoetst.

Leisner onderzoekt de genoemde beperkingen op de zelfbedieningsgroothandel in het licht van de volgende economische grondrechten: de algemene economische vrijheid («Allgemeine Wirtschaftsfreiheit»), de vrijheid van beroep en bedrijf («Berufsfreiheit»), de vrijheid van persoonsontplooiing in het economische vlak, het eigendomsrecht, het gelijkheidsbeginsel en het rechtsstaatsprincipe. Uit eerstgenoemd grondrecht wordt o.m. de «mededingingsvrijheid» afgeleid (die zoals bekend ook door de kartelwet, het GWB, wordt beschermd, m.n. tegen mededingingsbeperkende afspraken).

Zoals opzet en inleidende beschouwingen van het boek al lieten vermoeden, is de conclusie dat genoemde beperkingen in hoge mate strijdig zijn met nagenoeg alle onderzochte grondrechten. Voor Belgische juristen kan deze case-study misschien inspirerend werken. Ook de Belgische Grondwet bevat grondrechten, i.z. het gelijkheidsbeginsel (art. 6) die in de economische verhoudingen een rol spelen en die kunnen leiden tot de rechterlijke buitentoepassingsverklaring van reglementaire bepalingen (cf. inzake maximumprijsbesluiten: de noten bij art. 2 W. 22 januari 1945 in Van Gerven e.a., *Wetboek Economisch en Financieel Recht*, T.W.S., deel 2, EaI). Bovendien is er het revolutionaire decreet d'Allarde dat de vrijheid van handel en nijverheid als quasi-constitutioneel beginsel heeft vastgelegd (zie de jurisprudentie in de noot onder deze wet in Van Gerven e.a., o.c., deel 1, Aa; over de grondrechten in het Belgisch economisch recht in het algemeen, zie Van Gerven in *S.E.W.*, 1986, 565).

Jules Stuyck

D. PIETERS, *Europese en Internationaal Sociale-Zekerheidsrecht*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 1987, 932 blz., 7.000 BF/fl. 453.

Tot nog toe bestond geen voor België en Nederland geldende volledige verzameling van internationale en Europese verdragen en akkoorden betreffende het sociale-zekerheidsrecht. Zo diende men zich in België jarenlang te behelpen met beperkte tekstenuitgaven verzorgd door enkele sociale-zekerheidsinstellingen, waaronder die van het Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering de bekendste en ook de volledigste was.

Prof. dr. D. Pieters brengt in één boek een tekstenverzameling

bijeen dienstig voor al wie geconfronteerd wordt met het sociale-zekerheidsrecht op Europees en internationaal vlak. Deze verzameling van rechtsbronnen, die volledigheid beoogt, wordt thans voorlegd aan en toegankelijk gemaakt voor elke praktijkjurist.

Opsommen welke teksten zijn opgenomen is onbegonnen werk: de inhoudsopgave van het boek besteedt er ruim twaalf bladzijden aan. Laat het voldoende zijn aan te geven dat de eigenlijke tekstenverzameling is ingedeeld in vier hoofdstukken. Het eerste omvat de multilaterale verdragen op mondiaal niveau, waaronder elf door België en Nederland geratificeerde conventies van de Internationale Arbeidsorganisatie (I.A.O.). Al die teksten worden in de authentieke versie (het Engels) opgenomen. Dit geldt eveneens voor de in de andere hoofdstukken opgenomen teksten: zo er geen authentieke Nederlandse tekst bestaat, wordt, in volgorde van voorkeur, de tekst in het Engels of het Frans opgenomen. Hoofdstuk twee bevat multilaterale verdragen op Europees niveau. Hoofdstuk drie draagt als titel «Recht van de Europese Gemeenschappen». Daarin komen Europese communautaire teksten inzake sociale zekerheid aan bod: verdragen, verordeningen, richtlijnen en overige. Het vierde hoofdstuk omvat de bilaterale verdragen en akkoorden, gesloten respectievelijk door Nederland en door België.

Het geheel van de teksten, bijgewerkt tot 1 januari 1987, beslaat iets meer dan twee derde van het boek. Daaraan sluiten nog twee hoofdstukken aan. Het vijfde omvat een jurisprudentie-bloemlezing van de voornaamste Europese rechtspraak, nl. van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen en van het Europees Hof (en de Commissie) van de Rechten van de Mens, evenals van de Belgische en Nederlandse rechtspraak op het vlak van het Europees en internationaal sociale-zekerheidsrecht. Het zesde en laatste hoofdstuk bevat een repertorium van het voor Nederland c.q. België geldende internationaal en Europees sociale-zekerheidsrecht, waarbij voor elk verdrag of akkoord de Nederlandse titel wordt weergegeven, de plaats en datum van sluiting, de plaats van publikatie wat Nederland betreft, de datum van in werking treden voor Nederland resp. België, met referentie aan de akte waaruit de gebondenheid voortvloeit. Bijkomende opmerkingen, zoals wijzigingsakten, artikelen die op het sociale-zekerheidsrecht betrekking hebben, zijn eveneens vermeld.

Het boek kan worden beschouwd als een codex van het Europees en internationaal sociale-zekerheidsrecht. Een bespreking en een commentaar erop, evenals een uitvoerige bibliografie, reserveert de auteur voor een volgend boek. Daarnaast wordt met belangstelling uitgezien.

Opgemerkt zij dat het gebruikte vrij kleine lettertype heeft voorkomen dat het reeds lijvige boek tot een moeilijk hanteerbaar volume zou uitgroeien, maar het nadeel heeft van de lezer een grotere inspanning te vergen.

Gh. Dhaeyer

G.A.I. SCHUIJT, *Werkers van het woord. Media en arbeidsverhoudingen in de journalistiek*, Deventer, Kluwer, 1987, 471 p., 75 gulden

Dit boek is in november 1987 als proefschrift verdedigd aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Met deze studie geeft de auteur blijk van een zeer veelzijdige en op de journalistieke praktijk geënte benadering van de problematiek inzake de relatie tussen de vrijheid van expressie en informatie, het mediabeleid van de overheid en de arbeidsverhoudingen in de journalistiek. Het feit dat de auteur na zijn doctoraal examen Nederlands recht, achtereenvolgens actief was als journalist, als voorlichter, als algemeen secretaris van de Nederlandse Vereniging voor Journalisten, als docent aan de Academie voor Journalistiek en als directeur van het opinieweekblad *De Groene Amsterdammer*, verklaart voor een goed deel waarom deze studie in het mediarecht in sterke mate vanuit de journalistieke praktijk is geconstrueerd. Schuijt beschrijft en analyseert de materiële en de ideële aspecten van de arbeidsverhoudingen in de journalistiek als factor in het mediabeleid van de overheid.

In het eerste deel (Media) wordt het mediarecht als rechtsgebied afgebakend (onder meer ter afgrenzing van de aanverwante en deels overlappende rechtsgebieden van het auteursrecht en het informatierecht) en wordt het mediarecht in zijn juridische en maatschappelijke functionaliteit gesitueerd en ontleed. De auteur wijst

de vrijheid van expressie en informatie (of beter nog: de «communicatievrijheid») aan als grondslag van het mediarecht. Op een bijzonder overzichtelijke wijze wordt een model opgebouwd waarmee een totaalbeeld (p. 46) wordt gegeven van de verschillende aspecten van de communicatievrijheid. Daarin zitten vervat: de aspecten uitingsvrijheid, garingsvrijheid, recht op informatie, ontvangstvrijheid, alsook het aspect derdenwerking en het institutioneel versus individueel en het klassiek-liberaal versus sociaal karakter van het grondrecht. Schuijt wijst daarbij nadrukkelijk op de zorgplicht van de overheid om een «voorwaardenscheppend en ondersteunend beleid» (p. 52-53) te voeren in verband met de pluriformiteit in het media-aanbod. Maar tegelijk legt hij een strakke begrenzing vast ten aanzien van het te voeren mediabeleid, waarbij m.n. het individueel en klassiek karakter van het grondrecht van de communicatievrijheid gevrijwaard moet blijven. Ook bij de erkenning van het institutioneel karakter van de uittings- en ontvangstvrijheid blijft de auteur zeer voorzichtig om daaraan concrete rechten, voordelen of faciliteiten voor de media(werkers) te verbinden.

Van de rechtstheoretisch geconstrueerde instructienorm voor de overheid blijft voor de rechtspraktijk dan ook maar weinig ruimte over. Schuijt toont zich eerder afhoudend en sceptisch bij de concrete invulling van de instructienorm en ziet overigens in het bestaande mediabeleid, en in het bijzonder in het gevoerde en actuele omroepbeleid van de Nederlandse overheid per saldo meer gevaren dan voordelen voor de communicatievrijheid.

Het is onder meer vanuit deze vaststelling dat de auteur het belang aanwijst van een verwaarloosd terrein, nl. dat van de journalistieke arbeidsverhoudingen. Aangezien de arbeidsverhoudingen bij de media bepalend zijn voor het functioneren van die media, vooral ten aanzien van de pluriformiteit, de onafhankelijkheid en de non-commercialiteit, vormen zij cruciale aspecten voor de verwezenlijking van de communicatievrijheid. Deze arbeidsverhoudingen vormen het centrale onderzoeksobject van deze studie.

In het tweede deel (Journalisten) duidt de auteur de kenmerken aan van het journalistieke beroep, en gaat hij dieper in op de verantwoordelijkheid en op de strafrechtelijke en de civielrechtelijke aansprakelijkheid van de journalist voor zijn gepubliceerde of uitgezonden bijdragen. Hierbij komt vooral de problematiek aan de orde van de aansprakelijkheidsverdeling tussen (of de mede-aansprakelijkheid van) de journalist, de hoofdredacteur, de directie, de uitgever, de drukker (cf. de getrapte verantwoordelijkheid van art. 18, tweede lid, van de Belgische Grondwet) (p. 170-175).

Ook wordt dieper ingegaan op de specifieke kenmerken van de arbeidsovereenkomst tussen de journalist-werknemer en de directie-werkgever. Hier verdedigt de auteur de stelling dat het niet gewenst en ook niet nodig is dat bij het sluiten van de arbeidsovereenkomst van de journalist wordt geëist dat hij of zij de doelstellingen en/of beginselen van de werkgever zou onderschrijven. De gebondenheid van de journalist aan de identiteit van de krant van de werkgever dient niet verder te gaan dan dat van de werknemer mag worden verlangd dat hij die identiteit respecteert (p. 192-198). Anderzijds werpt de auteur een aantal problemen op waarvan de arbeidsrechtelijke consequenties worden aangewezen. Quid in geval van wijzigingen en weglatingen in journalistieke kopij op redactionaal niveau, of wat indien de inhoudelijke strekking van het artikel wordt gewijzigd? Quid in geval van weigering tot publicatie van journalistieke kopij of weigering tot uitzenden van een bepaalde reportage? Wat indien de journalist-werknemer een opdracht krijgt waartegen hij gewetensbezwaren koestert? Telkens probeert de auteur aan te duiden tot waar de respectieve rechten van werknemer en werkgever zich uitstrekken en welke daarvan de gevolgen zijn voor de arbeidsovereenkomst, voor de rechten van de journalist als drager van grondrechten en ten slotte voor de communicatievrijheid in het algemeen.

Schuijt bestudeert vervolgens de ontwikkeling, de inhoud en het belang van de CAO's in de mediasector en ontleedt de betekenis en de draagwijdte van de in die CAO's verplicht opgelegde redactiestatuten bij de periodieke pers (p. 221-256). Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de positie en de rol van de hoofdredacteur (p. 257-273), alsmede naar de kenmerken van vrijheid en onvrijheid van de redacteur binnen en buiten dienstverband. Binnen dienstverband moeten met name de auteursrechtelijke aanspraken van de auteur-journalist afgestemd worden op zijn functioneren als werknemer-journalist, terwijl buiten dienstverband zich vooral de problematiek aandient van de zgn. schnabbelpraktijk. Bij dit laatste

dreigt vooral de integriteit van de journalist in het gedrang te komen, indien de nevenactiviteiten van de journalist van die aard zijn dat zij het onafhankelijk functioneren van de journalist in de weg staan. Een klemmende problematiek in dit verband doet zich voor bij de uitoefening van een politieke functie door een journalist. Schuijt wijst in dit verband op de doorwerking van de journalistiek-ethische problematiek op de arbeidsrechtelijke vraag of en in hoeverre nevenactiviteiten van een journalist, de werkzaamheden van de werkgever kunnen schaden (p. 295).

In het hoofdstuk betreffende de bijzondere rechtspositie van de freelance-journalist legt de auteur de nadruk op de onderscheiden criteria voor de kwalificatie van de arbeidsovereenkomst tussen freelancer en uitgever, c.q. het ondergeschiktheids criterium en de effectieve deelname aan het werkverband bij de productie van het blad of het programma (p. 317-319). Schuijt pleit tevens voor een verbetering van de rechtspositie van de freelance-journalisten: afgezien van sociale overwegingen heeft de gebrekkige rechtspositie en de onzekerheid op inkomensvlak uiteindelijk een negatieve weerslag op de kwaliteit van het journalistieke werk.

Ruime aandacht wordt door de auteur besteed aan wat hij aanduidt onder de verzamelterm «medezeggenschapsaspecten», waarbij zowel de medezeggenschap van de journalisten-werknemers aan bod komt (bij bv. fusie of reorganisatie) als de participatie en inspraakmodaliteiten van het publiek, de zgn. publieksparticipatie bij de media. Schuijt signaleert hierbij een aantal onevenwichten tussen de print- en omroepmedia.

In het kader van de medezeggenschapsaspecten van de journalist is nadrukkelijk op de thematiek van het stakingsrecht ingegaan. Bij de afweging van de twee grondrechten die in het geding zijn, nl. het stakingsrecht en de vrijheid van informatie (het recht op informatie van het publiek inclus), wijst Schuijt erop dat, terwijl het stakingsmiddel in de mediasector met uiterste terughoudendheid moet worden gehanteerd, ook daar een staking in beginsel rechtmatig moet worden geacht. Bij de beoordeling van de rechtmatigheid van de staking als laatste en uitiem pressiemiddel moet vooral rekening worden gehouden met de duur van de staking, met de weerslag van de staking op de informatievoorziening in zijn totaliteit en met de maatregelen die werden getroffen teneinde vitale diensten te laten verder functioneren (bv. melding van rampen, ongevallen, bijzondere weersomstandigheden, opsporingsberichten, beperkt nieuwsoverzicht). Schuijt benadrukt in deze zowel de verantwoordelijkheid aan de kant van de werknemers als aan de kant van de werkgever. Terwijl enerzijds ook moet worden erkend dat de verbetering van de rechtspositie van de journalist mede de verbetering van de kwaliteit van de journalistiek tot doel heeft, is het anderzijds ook aan de werkgever om in zijn overwegingen en onderhandelingen de gevolgen van een werkstaking te betrekken, indien hij het op een staking wil laten aankomen (p. 360).

Deze benadering van de problematiek van het stakingsrecht is een illustratie van het genuanceerd maar duidelijk karakter van de stellingen van Schuijt, waarin telkens het spanningsveld tussen het overheid-op-afstand principe, de zorgplichtfunctie van de overheid en de derdenwerking van het grondrecht van de communicatievrijheid in zijn complexe verbanden wordt geanalyseerd. De bevatelijkheid van het boek schuilt vooral hierin dat de auteur er telkens aan de hand van een zeer gevarieerde rechtspraak en pertinente voorbeelden uit de mediapraktijk in slaagt de algemene principes en vigerende regels inzake het arbeidsrecht toe te passen en te vertalen naar de problemen die essentieel zijn binnen de journalistieke arbeidsverhoudingen, en dat hij deze algemene principes in verbinding brengt met de specifieke bepalingen zoals vervat in de CAO's, redactiestatuten en met daaraan verbonden thema's inzake journalistieke deontologie en vrijheid van expressie en informatie.

In de Belgische rechtsliteratuur is de bovenstaande problematiek tot nu toe vrijwel onbesproken gebleven, en ook de wetgeving geeft geen blijk van de inschatting van het belang van de beleidsaspecten die verbonden zijn aan de organisatie van de arbeidsverhoudingen in de journalistiek. Redactiestatuten zijn zowel in de dagbladpers als bij de informatieweekbladen niet bestaande en de CAO's binnen de dag- en weekbladpers zijn zeer summier in de regeling van de journalistieke arbeidsverhoudingen. Toch ziet het ernaar uit dat ook hier weldra de problematiek aan de orde komt. Met name bij de verdere uitbouw van de niet-openbare radio's en bij de oprichting van de private televisieomroepen rijst het probleem van het onafhankelijk en non-commercieel functioneren van de redacties

van de private omroepen. Het decreet van 28 januari 1987 betreffende de kabeldistributie en betreffende de erkenning van niet-openbare televisieverenigingen bepaalt onder meer in art. 9, § 2, dat de informatieve programma's van de private televisieverenigingen moeten worden verzorgd «met waarborg voor de redactionele onafhankelijkheid». De manier waarop deze redactionele onafhankelijkheid de facto en de iure moet worden gegarandeerd, is ongetwijfeld een zorg voor de nabije toekomst. Het boek van Schuijt is ter zake verplichte lectuur.

Dirk Voorhoof

MEDEDELINGEN

Stibbe-prijs

Ter gelegenheid van de 80ste verjaardag van mr. H.G. Stibbe, oud-advocaat te Amsterdam, is door Stibbe, Blaisse & De Jong, advocaten en notarissen te Amsterdam, de Stichting «Stibbe-prijs» opgericht.

De Stichting wil met het uitloven van de Stibbe-prijs aankomen de publicisten tot 35 jaar aanmoedigen tot het schrijven en publiceren van kwalitatief hoogwaardige werkstukken op juridisch gebied.

De Stibbe-prijs bestaat uit een oorkonde en een geldprijs van fl. 10.000,-, welke eenmaal per twee jaar wordt uitgelooft. De prijs zal in 1988 voor de eerste maal worden toegekend.

Nadere informatie over aan de werkstukken gestelde eisen, inzendtermijn, samenstelling van de jury e.d. kan schriftelijk worden aangevraagd bij het secretariaat van de Stichting Stibbe-prijs, Rokin 92-96, 1012 KZ Amsterdam

Wijziging Wet aansprakelijkheidsverzekering motorrijtuigen in Nederland

Op 1 januari 1988 is in Nederland een wijziging van de Wet aansprakelijkheidsverzekering motorrijtuigen in werking getreden (Wet van 28 oktober 1987, Stb. 1987, 500).

De wijziging van de wet vloeit voort uit de tweede EG-richtlijn betreffende de verzekering tegen de wettelijke aansprakelijkheid waartoe de deelneming van het verkeer van motorrijtuigen aanleiding kan geven. Deze richtlijn beoogt de wetgevingen van de lidstaten te harmoniseren op twee onderdelen: de omvang van de verplichte verzekering van aansprakelijkheid waartoe motorrijtuigen in het verkeer aanleiding kunnen geven; de verplichtingen van een orgaan (in Nederland: het Waarborgfonds Motorverkeer) tot vergoeding van schade die toegebracht is door een onbekend gebleven of onverzekerde motorrijtuig.

De wijziging van de wet houdt onder meer in dat in verzekeringsovereenkomsten familieleden van de verzekeringnemer, de bezitter, de houder of de bestuurder van het motorrijtuig niet op grond van deze verwantschap van het recht op vergoeding voor hun lichamelijk letsel mogen worden uitgesloten. Het Waarborgfonds Motorverkeer krijgt tot taak slachtoffers van ongevallen die veroorzaakt zijn door onder meer onbekend gebleven of onverzekerde motorrijtuigen in aanmerking te komen. Een andere wijziging betreft de vergoedingsplicht van het Waarborgfonds. Thans vergoedt het Waarborgfonds alleen schades die meer bedragen dan f 200,-. Het Waarborgfonds zal vanaf 1 januari schades wegens lichamelijk letsel of overlijden volledig moeten vergoeden en alle andere schades slechts na aftrek van een bedrag van f 200,-.

Vanaf 1 januari 1988 zal tevens een verhoging plaatsvinden van de sommen waarvoor de verzekering van aansprakelijkheid van motorvoertuigen ten minste moet zijn gesloten (Stb. 1967, 584). De schade die door een motorrijtuig veroorzaakt wordt moeten zijn verzekerd tot een bedrag van ten minste £2 miljoen per gebeurtenis. Nu is de minimaal verzekerde som nog f 1 miljoen. De bedragen voor autobussen worden verduubbeld van f 150.000,- tot f 300.000,- per zitplaats, met een maximum van f 6 miljoen per gebeurtenis. De verhoging voor ongekentekende motorrijtuigen,

zoals bromfietsen, gaat in per 1 maart 1988 omdat voor de meeste van deze motorrijtuigen jaarlijks een nieuwe verzekering moet worden gesloten die uiterlijk op 1 maart behoort aan te vangen.

Deze wijzigingen gelden vanaf 1 januari 1988 automatisch voor alle motorrijtuigenverzekeringen, ook wanneer de polis nog niet aan de nieuwe wettelijke voorschriften is aangepast.

BERICHTEN

Studiedag controleverwerving in ondernemingen — Gedragsregels voor overname en verweer

Op woensdag 27 januari 1988 houdt het Studiecentrum voor het Financieuzen te Brussel (Sheraton hotel) een studiedag over de controleverwerving in ondernemingen.

Programma:

- 9.00 u. Onthaal.
- 9.15 u. Inleiding door de voorzitter van de studiedag, de heer L. Goldschmidt, voorzitter van de Belgische Vereniging der Banken.
- 9.30 u. De overname van ondernemingen als economische gegeven door prof. H. Verwilt, Faculteit van Economische Wetenschappen, R.U.G.
- 10.15 u. Koffiepauze.
- 10.45 u. L'encadrement réglementaire de la prise de contrôle door de heer Cl. Lempereur, conseiller Commission bancaire, chargé de cours à l'U.L.B.
- 11.30 u. La prise de contrôle: règles du droit des sociétés door prof. P. Van Ommeslaghe, Faculté de Droit, U.L.B., avocat à la Cour de Cassation.
- 12.15 u. Vraagstelling.
- 12.45 u. Aperitief en lunch.
- 14.15 u. Panelgesprek met deelname van binnen- en buitenlandse experts, o.a. prof. J.R. Schaafsma, Universiteit Leiden; T.P. Lee, deputy director general, The Panel on Takeovers and Mergers, London; G. Bustin, partner Cleary, Gottlieb, Steen and Hamilton Brussel; F. Vincke, directeur juridische dienst Petrofina en J. Moulaert, gedelegeerd bestuurder Groep Brussel Lambert.
- 16.30 u. Slotperspectieven.
De overname van ondernemingen in de Belgische juridische en financiële orde door prof. W. Van Gerven, voorzitter Bankcommissie, hoogleraar K.U.L.
Take-overs in an European perspective door de heer J. Fitchew, general manager European Economic Community.
- 17.30 u. Einde.

Inschrijvingskosten: 8.000 fr. voor leden van het studiecencentrum, 10.500 fr. voor niet leden.

Inlichtingen en reservatie: Studiecencentrum voor het Financieuzen v.z.w., tel. 02/230.55.00.

Studiedag te Louvain-la-Neuve over het nieuwe recht inzake internationale overeenkomsten

Het departement internationaal recht van de U.C.L. organiseert op 18 maart 1988 te 9u00 te Louvain-la-Neuve een studiedag over de op 1 januari 1988 in werking getreden wet van 14 juli 1987 houdende goedkeuring van het Verdrag van Rome inzake het recht dat van toepassing is op verbintenissen uit overeenkomst.

Deze wet is uiterst belangrijk voor de praktijk, reden waarom de studiedag gewijd wordt aan de beschrijving van de nieuwe regels en hun invloed op de rechtspraak.

De onder voorzitterschap van P. Jenard (Min. B.Z.) uit te brengen verslagen door P. Lagarde (univ. van Parijs) over algemene verwijzingsregels, door P. Gothot (univ. van Luik) over politiewetten en door B. Hanotiau (univ. van Louvain-la-Neuve en Namen)

over speciale overeenkomsten worden gevolgd door een discussie waaraan o.m. zullen deelnemen de heren G. Du Bois (B.B.L.), J. Levy-Morelle (Solvay), D. Matray (advocaat), J.M. Rutsaert (C.E.A., U.C.L.), R. Vander Elst (U.L.B., advocaat), G. Van Hecke (K.U.L., advocaat) en M. Verwilghen (U.C.L.).

Het inschrijvingsgeld bedraagt 2.000 fr. (documentatiemap inbegrepen), plus 500 fr. voor de maaltijd, te storten op de rekening nr. 091-0015728-63 van de Université Catholique de Louvain, met de vermelding «Pour le compte 6-64109 de F. Rigaux». Voor verdere inlichtingen: M. Fallon, tel. 010/47.47.92.

TIJDSCHRIFTEN

De Verzekering, 1986

mei-september,

Van Frayenhove, G., La philosophie fiscale de l'assurance vie; Belgische rapporten op het A.I.D.A.-colloquium te Gent op 26 november 1985 over «Dekking van goederen, toebehorend aan particulieren, tegen aanslagen en natuurrampen» (rapporten van Rouselle, P., De Bondt, A.; Magnan, S.; Fredericq, S.); L.V.G., noot onder Arbrb. Gent, 25 januari 1985 (arbeidsongeval — begrip «consolidatie» — aanvullende vergoeding voor hulp van een derde); L.V.G. noot onder Arbh. Luik, 26 juni 1984 en Cass., 9 september 1985 (arbeidsongeval — begrip — ongeval dat zich voordoet terwijl het slachtoffer zich begeeft naar een dispensarium, voor een controle ingevolge een vroeger arbeidsongeval); L.V.G., noot onder Arbrb. Hoei, 6 november 1985 (arbeidsongeval — begrip — bewijs); L.V.G., noot onder Arbh. Brussel, 3 maart 1986 (arbeidsongeval — criteria voor beoordeling van tijdelijke en blijvende arbeidsongeschiktheid); J.R., noot onder Rb. Verviers, 11 september 1984 (autoverzekering — clause in de polis die de betaling van de vergoeding afhankelijk stelt van de herstelling van het voertuig — overlegging van factuur aan de verzekeraar); J.R., noot onder Brussel, 25 juni 1985 (W.A.M.-verzekering — opeenvolgende verzekeringen — omvang van de dekking — B.V.V.O. — overeenkomst: geen onderbreking van de verzekering — beding ten behoeve van een derde); J.R., noot onder Rb. Hasselt, 9 mei 1985 (onrechtmatige daad — voertuigschade — geen hogere vergoeding dan de verkoopwaarde); J.R., noot onder Rb. Luik, 24 juni 1985 (verkeersongeval — overtreding van het verkeersreglement door niet geïdentificeerde bestuurder — bewijslast van de benadeelde).

oktober-december

André, R., Le point sur l'intervention des organismes assureurs devant les juridictions répressives; L.V.G., noot onder Cass., 27 januari 1986 (arbeidsongeval — begrip — hartinfarct tijdens feestje ingericht door de werkgever); L.V.G., noot onder Arbrb. Luik, 22 november 1983 en Arbh. Luik, 6 februari 1986 (arbeidsongeval — begrip — vrijwillige dronkenschap tijdens middagpauze); L.V.G., noot onder Arbrb. Gent, 9 september 1985 en Arbh. Gent, 17 april 1986 (arbeidsongeval — vergoeding — basisloon — wettelijk maximum); L.V.G., noot onder Arbrb. Luik, 23 juni 1986 (vordering tot toekenning van arbeidsongevallenvergoeding — tergend en roekeloos geding); J.R., Deelbaarheid van de premie (noot onder Vred. Leuven, 14 juni 1984); J.R., Over de weerslag van de regeling «door compensatie» van de gevallen van verhaal onder verzekeringsondernemingen die zijn togetreden tot de R.D.R.-Vergoedingsovereenkomst (noot onder Rb. Hoei, 4 november 1985); Pire, A., noot onder Gent, 12 maart 1986 (W.A.M.-verzekering — rechtstreekse vordering van de benadeelde tegen de verzekeraar van de aansprakelijke — opzettelijke fout van de verzekerde — regresvordering van de verzekeraar); J.R., noot onder Gent, 28 mei 1985 (onrechtmatige daad — voertuigschade — totaal verlies — verkoop van het wrak door de verzekeraar); Rutsaert, J., Le droit de rétention (noot onder Kh. Bergen, 3 januari 1986); J.R., noot onder Luik, 26 juni 1985 (herroeping van het gewijsde — begrip — toepassingsvoorwaarden).

Vlaams tijdschrift voor Gezondheidsrecht, 1986-1987

nr. 2, november-december

Decoster, C., Analyse van het K.B. nr. 407 tot wijziging van de

Ziekenhuiswet en van de stand van uitvoering ervan. Toepassingsgebied, erkenning, programmering en financiering van de ziekenhuizen; Vermaerke, R., Het K.B. nr. 407 van 18 april 1986 en het statuut van de ziekenhuisgeneesheren; Nys, H. en T'Jonck, R.-M., Kroniek van het gezondheidsrecht (wetgeving, rechtspraak, rechtsleer, parlementaire vragen en antwoorden, feiten en kronieken, boekbesprekingen, mededelingen); Heylen, R., Perioperatief veroorzaakte compressieletsels van perifere zenuwen (noot onder Gent, 26 oktober 1979); Heylen, R., noot onder Rb. Luik, 8 september 1984 (aansprakelijkheidsvordering tegen geneesheer — tergend en roekeloos geding); Van Beek, E.J., Conferentie van Sydney 1986 over gezondheidszorg en ethiek; Goffin, Ch. en Lambrecht, L., noot onder antwoord op parlementaire vraag van de heer Claeys dd. 23 juni 1986 (geneesheren in opleiding tot geneesheren-specialist — toepasselijkheid van de sociale zekerheidswetgeving).

nr. 3, januari-februari

Nys, H., Het advies van de Nederlandse Staatscommissie Euthanasie — Reacties in juridische kringen; Schotsmans, P., Als de stervende mij aanziet ... Verantwoordelijkheidsmoraal et ethische vragen omtrent het einde van het menselijk leven; Guldix, E., De rechtsbescherming van de persoonlijke levenssfeer door persoonlijkheidswetten; Nys, H. en T'Jonck, R.-M., Kroniek van het gezondheidsrecht (wetgeving, rechtspraak, rechtsleer, parlementaire vragen en antwoorden, feiten en kronieken, boekbesprekingen, mededelingen); André, J.J., De rechtstreekse werking van de Europese Code inzake Sociale Zekerheid (noot onder R.v.St., 7 februari 1986, nr. 25.314); Heylen, R., Hartstilstand tijdens de operatie; de aansprakelijkheid voor minimale monitoring: een analyse van drie procedures aanhangig voor een Belgische rechtbank (noot onder Brussel, 22 oktober 1981); Heylen, R., noot onder Luik, 10 december 1985 (aansprakelijkheid van de geneesheer-anesthetist — aanwezigheid van de anesthetist — gebruik van preoperatieve monitoring); Heylen, R., Wanneer is een fysisch geneesheer fysisch aanwezig? (noot onder Commissie van Beroep Dienst Geneeskundige Controle van het R.I.Z.I.V., 21 oktober 1986); Vanswevelt, T. en Verelst, R., Verslag internationaal seminarie over gezondheidswetgeving (Montpellier, 25 augustus — 5 september 1986).

Tijdschrift voor agrarisch recht, 1986 en 1987

nr. 4, december 1986

Merckx-Van Goey, T., De juridische positie van de op het landbouwbedrijf meewerkende echtgenote.

nr. 1, januari 1987

Heyerick, M., Voorwoord bij de tiende jaargang; Arquin, G. en Rousseaux, A., La réforme de la loi du 4 novembre 1969 sur le bail à ferme; Arquin, G., Heyerick, M. en Moyaerts, G., Le droit de préemption de la Société nationale terrienne et la mise à la disposition des comités de remembrement des biens ainsi préemptés; Heyerick, M., Overzicht van de agrarische wetgeving 1985-1986; Inhoudsopgave 1986.

Annales de droit de Louvain, 1986

nr. 4

Doctorats honoris causa van de professoren Roger Houin, Hans Heinrich Jescheck en Blaise Knapp; Knapp, B., Fédéralisme et unité du droit; Tulkens, F., Naissance d'une jurisprudence constitutionnelle; Maucq, S., Les nouvelles attributions du Fonds commun de garantie: le concept de cas fortuit à l'épreuve d'une législation particulière; Philippe, D.M., A propos de la responsabilité des enseignants: le cas du professeur d'éducation physique.

1987, nrs. 1-2

Huys, M., La radio et la télévision face au juge. En guise d'introduction; Laloux, A., Les principes techniques de base des télécommunications; Jongen, F., Les données institutionnelles de la radio-télévision; Jadot, B., La radio et la télévision face au juge des référés; Tulkens, F., en Verdussen, M., La radio et la télévision, le délit de presse et le droit de réponses; Rasson, A.-Roland, La radio et la télévision face au juge administratif; Nihoul, P., La radio et la télévision face au juge constitutionnel; Fallon, M., La radio et la télévision face au juge européen; Delpérée, F., Conclusions.